

Keleti-Mecsek

*Horgosok,
források nyomán*

PD

3623

P

Reuter Camillo
emlékének

Horgosok, források nyomán...

Vajon milyen mély lehet a múltnak kútja? Gyere Kedves Olvasó, hajolj fölé és tekints le reá! Ezen kis füzet azért íródott, hogy e forráskút időnként fel-felfodrozódó hullámaiból néhányat kiemeljen, elmagyarázza gyökereit az itt élő népnek. Kézen fogjon Téged, útitársul véve megfejteni a néha megfejthetetlen: elmagyarázni a falvak dülőneveit, amelyek közül nem egy örzi e tájon regéit is.

Induljunk hát el hegyen-völgyön, erdőn-mezőn keresztül! Néha megállva egy híres, árnyat adó fa lombsátora alatt, át- meg átugorva egy-egy csörge patak partoldalát, felkapaszkodva vulkanikus hegytetőkre, amelyek némelyikéről állítólag az „ördög dobogása hallatszott”. Közben átszelve elpusztult középkori falvak területét, melyek szántóin éltet adó aranyárga búza ringott egykoron, néha templomuk elrejtett harangja is meg-megkondul, és lelkünkben visszhangzik tovább...

Patton Gábor történész

Csorba Győző Megyei -Városi Könyvtár

8 0 0 0 0 3 7 7 1 0

H2283

Magyaregregy

A ma is lakott falu elnevezése az egyik vélemény szerint az égerfa régebbi „egir>egür” alakjából „-gy” képzővel alakult. Ezt látszik igazolni, hogy a régi Egregy patak mentét még manapság is éger galériaerdők kísérik. A másik névfejtés szerint viszont Egregy az államalapítás korának egyik történeti alakja. A mai Magyaregregy területén kalandozáskori személynévekből Velek vezér kíséretét alkotó személyek lehettek a következők: Máré, Cikó, Bakóca, Mala(falva). Ezek elpusztult falvak neveivé is váltak a későbbi évszázadokban.

A középkor időszakában Egregy részben a pécsi püspökségé volt, de éltek itt más földesúri jobbágyságok is. 1400-ban épp egy ilyen jobbágyság költözése miatt folyt per az Izményiek és Töttös László között. 1436-ban Izményi egy idevaló jobbágysága követett el lopást Battyánban. Minő érdekesség, hogy a középkori igazságszolgáltatás még az ilyen, ma úgy mondanánk, „tyúkpereket” is kivizsgálta. Az utolsó ismert középkori adatunk 1487-ből való.

A török időkben lakott volt a falu, mind a magyar, mind a török adóösszeírások említik. 1579-ben egy része elpusztult, ezt „Egereg puszta”-ként veszik föl a török defterben.

Magyaregregy területén 18 középkori elpusztult faluról tudunk. Ezek hajdani területeivel gyarapodik a 17. század végétől a pécsi püspök fennhatósága alá visszakerült falu. Lakói mezőgazdaságból, favágásból, majd a bányászatból éltek. Magyaregregy helytörténeti anyagát Csernavölgyi Endrének vezetésével gyűjtötték össze, amely 1997-ben került az Arnold-házba. Mezőgazdasági, háztartási eszközök, szobaberendezés, iskolatörténeti emlékek kaptak helyet itt. Eredeti helyén és állapotában tekinthető meg az Arnold-féle mészárszék és konyha az 1930-as évekből. A kárászi plébánia történetében olvassuk, hogy 1856 októbere óta igen sokan jönnek a magyaregregyi Szentkúthoz. Ez a terület korábban a „Torma-völgy” nevet viselte. 1857-ben Girk püspök már jegyzőkönyvet vettetett fel az itt történt csodás gyógyulásokról. Előbb egy kis fakápolna épült fel, majd ezt egy kőből épült követte, melyet 1867-ben szenteltek fel. Nemcsak az itteni, vagyis a „vöccségi” magyarok, hanem távolabbi területek kedvelt búcsújáró helyévé lett, főleg a szembajosok keresnek itt gyógyulást.

A legenda szerint a falu nyugati szélén emelkedő kis domb tetején nagy, zöld fűvű, vadvirágos rét szélén, az erdő szegélyénél volt a Torma-forrás. A tiszta vizű forrásra az arra járók és arra dolgozók gyakran ráhajoltak, hogy üdítő vize enyhítse szomjúságukat. A forrásból kis csermely vezette le a felesleges vizet a faluban folyó árokba. Partján kék nefelejcskek, aransárga boglárkák, és sok-sok vizet kedvelő vadvirág pompázott.

A gyerekek kedvenc játszóhelye volt, pancsoltak a pataokban, szedték a virágokat. Gyakran vitték magukkal a kis vak barátnőjüket, akinek mesélték, hogy kék az ég, csillog a víz, a sok-sok boglárka aransárga, s így a vak kislány bár nem látott, de sok mindent tudott, sok mindenről hallott.

Egy alkalommal a vak kislány ráhajolt a forrás vizére, hogy igyon belőle. Amikor a víz fölé hajolt, látomása támadt: egy fehér ruhás asszonyt látott a vízben, aki rámosolygott, szemét megmosta a forrásvízzel, aztán hirtelen eltűnt!

A kislány csodálkozva nézte, hogy csillog a víz, kék az ég, a sok-sok virág biztosan a boglárka, és zöld fű van körülötte. Megdörzsölte szemét, hogy valóban lát-e? Aztán örömeiben felkiáltott: Látok! Látok! A körülötte játszó gyerekek is hangosan kiabálták: lát, valóban lát! Boldogan vezették szüleihez, akik sírtak is, nevettek is örömeikben.

A hír gyorsan terjedt a faluban és a környező településeken egyaránt. A Torma-forrás fehér ruhás asszonya meggyógyította a vak kislányt. „Csoda történt!” aztán jöttek a vakok, a betegek a forráshoz, amit „Szentkút”-nak neveztek el, hogy gyógyulást nyerjenek.

A falu akkori vezetői kiépítették téglából a kutat, mellé egy icipici kápolnát emeltek, benne a csodatevő fehér ruhás asszony szobra, „Egregy Kisboldogasszonya”.

Szeptember 8-án, Kisboldogasszony napján ma is megtelik a hársfa-liget és az azóta felépített gyönyörű templom, melynek oltárán ott áll a fehér ruhás asszony, arcán kedves mosollyal, széttárt karokkal, mintha csak azt mondaná: jöjjetek, jöjjetek, segíték nektek! /Bocz György: Egregy Kisboldogasszonya/

Ószláv névemlékek:

Részben az alábbi középkori pusztult falvak nevei is őrzik a honfoglalás előtt itt élt szlávok emlékét, továbbá az alábbiak.

Rikájó (337): A szláv „reka” és a régi magyar „jó”=’folyó, patak’ összetétele. Régen több malmot hajtó patak a Várvölgyben.

Babina (149): Jelentése: ’asszonyé’, az itteni szőlőhegyen termő jó bor mindenütt ismert a környéken.

Kanistásgödör (325): A Várvölgy kis mellékvölgye, jelentése: ’sáros, pocsolyás’.

Bóbiny (85), Lukac (34): Az utóbbi a falu ma legfiatalabb beépült része. Jelentésük még nem tisztázott.

Elpusztult középkori falvak:

Ezek zömét nem csupán régi térképeken, hanem a terepen is be tudjuk azonosítani. Meglehetősen bőséges okleveles forrásanyag maradt fenn róluk, ezért a terjedelmi korlátaink miatt csupán az alábbi kis rövid összefoglalásra szorítkozhatunk.

Máré (249): Személynévi eredetű az elpusztult falu, neve már az 1330-as években feljegyzik a plébánosát, 1353-ban pedig három malmát, amelyek közül az egyik a „Máré patakon” forgott. Volt a faluban egy Szűz Mária tiszteletére szentelt kolostor, amelynek harangtornyát is emlegetik. Amúgy a középkorban elég gyakori, hogy ezek a tornyok még külön állottak, nem voltak hozzákapcsolva a templomhoz. A 15. század közepére már mezővárossá fejlődik Máré, ahol vasárnap tartották a heti vásárokat.

Pesthy Frigyes 1865-ben írja: „...a régi Kápolna alapkövei kiásattatván több érvényes kőfaragványokat kaptak.” Így nevezték ezután már Kápolnamalomnak. Sándor Mária az 1970-es évek elején itt meg is találta ezt a kolostort szondázó jellegű ásatásával, ma egy faházban büfé van a maradványok felett. Azt, hogy itt a strand szomszédságában az út mellett miért nem lehetett folytatni a feltárást, legfőlegbb találgathatjuk... Úgy véljük, hogy nemcsak a tudományos kutatás lett ez által szegényebb, hanem az itt összpontosuló turisztikai vonzerő is veszített.

Nyárád (224, 225): A vékényi határhoz közel találjuk ezen falu helyét, amelynek emlékét utoljára az 1564-ből fennmaradt magyar adó-lajstromok őrzik. Bővebben lásd Vékeny neveinél!

Malafalva (267, 268): A „Mánafa, Mánafai-rétek, Mánafai-kút” helynevek őrzik az 1399-ben először feltűnő falu nevét. A török hódoltság kezdetére már elnéptelenedett. Terepbejárásunk során a „Radincai-csörge” jobb partján végigvivő útját azonosítottuk be.

Nyíres (203, 204): A helység neve a régi 'mocsár' jelentésű „nyír” szavunkat őrzi, és nincs összefüggésben a nyírfával, amely e vidéken nem találja meg az életfeltételeit. Az először 1446-ban feltűnő, és a török foglalás előtt már nem lakott pusztult falu emlékét a „Nyíres”, „Nyíresi-hát”, „Nyíresi háti kút” helynév együttes tartotta fenn a mai Magyaregregy és Kisvaszar határzónájában. Az itteni idővel Márévár urának szolgálatába szegődött Nyíresi kisnemesi család, nemesi kúriájának a megtalálása a jövő egyik szép régészeti feladata lehetne. Noha tettünk erre is kísérletet, de eddig eredménytelenül.

Lipóca (44): Majd Kárásznál ejtünk szót e pusztult falucskáról, amelynek emlékét ugyan egyik mai település lakói sem tudták már felidézni.

Rakcsa (161): A név feltehetőleg a Radisláv, Radivoj személynévből ered. Először csak 1357-ben tűnik fel oklevélben, de a török hódoltság előtt már elpusztult. Területe manapság füvel borított domboldal.

Battyán (271-273, 293-295, 300): A falu a Komlóhoz csatolt Kisbattyán (Németegregy) szomszédságában feküdt, ott ahol a „Battyáni mező”, „Battyáni rét” helynevek sorakoznak. Már igen korán, 1256-ban belefoglalták egy oklevélbe, amely említi a „Bothyan erdőt” és a „Bothyan”-ba vezető utat. Ez utóbbi manapság is bejárható, Malafalváig folytatódik. Sok 15. századi adatunk van róla, olyan oklevelekből, melyek hatalmaskodások, rablások, sőt gyilkosságok nyomán íródtak. Utolsó említése az 1579-es török defterekben olvasható.

Cikó (303): A pusztaság személynévből képződött faluról két 15. századi oklevél is megemlékezik, a magyaregregyi idősök is tudtak róla, hogy ott valaha a török időkben falu volt. Ez is irtásfalu lehetett egykoron, de az 1860-as években az erdő visszahódította. A vadregényes szurdokvölgyben, a „Cikai völgyben” fakad a „Cikai kút”, a hajdani kis település emlékét a „Cikai rét” tartotta fenn. A csekély művelhető terület is nyilván hozzájárult ahhoz, hogy még a középkor vége előtt elpusztult e település.

Ekéd, Ekédpusztaság (253): Az erdőbe ékelődött kis irtásfalu az úrbérrendezéskor lett ismét beerdősítve. A történeti kútforrásainkban 1397-ben merül fel először. Később sem a magyar, sem pedig a török adólistákon nem szerepel már, viszont a rajta átvezető út egyes szakaszai ma is bejárhatóak.

Hodács (252, 262-265): Elnevezése a magyar hód szavunk származéka, ebből következik, hogy a mellette elfolyó patak jóval bővizűbb volt a középkorban, mint manapság. Nevéből ítélve királyi hódvadászok falva lehetett, akik ezt az állatot adták adóba. Oklevélben először 1411-ben tűnik fel, és a 15. század folyamán gyakran szerepel a Márévár tulajdonjoga feletti pereskedések kapcsán.

Szegefalva: A pécsi püspök faluja a hodácsi völgy bejárata körül feküdt. Ha a pusztult falu helyét nem is, de a rajta átvezető utat megtaláltuk, ez a „Hodácsi-csörge” bal partján húzódik keleti irányban az előbb

emlegetett Hodácsot, Ekydet és Cikót elérve.

Cegléd (60, 62): A Magyaregregy területéről Kárász határába menő völgy neve: „Ciklődi völgy”. Az itt fakadó forrása a „Ciklődi kút”. Bővebben lásd Kárásznál!

Bakóca (57, 58): Szláv eredetű elnevezés a „bukovica” ’bükkös’ szóból ered. Magyaregregy határának északkeleti kiszögellésében található. Erről a faluról nevezte el utóbb magát Bakócai Egyed, akinek unokatestvére volt a 14. század első felében élő Koromszói István. A Koromszóiakról bővebben lásd Máza neveinél! Később e család tagjai Márévár urainak familiárisaiként, valamint a megyei közéletben is többször feltűnnek, például egyikük szolgabíró lett.

Fonyászó (357): A név eredetileg „Fene-aszó” lehetett. Az előtagjának jelentése ’vad’, illetve ’vaddisznó’, tehát „Vad ill. Vaddisznó völgy” lehetett így. Újabb keletű elnevezés a „Singödör”, amely onnan való, hogy az itt haladó szekereknek sűrűn letörött a singje. A szurdokszerű völgyben egy kis csörge szalad le, amely beletorkollik a Völgységi-patakba. A 15. században Márévár urainak pereiben többször előbukkan ez a kis falucska, utóbb már egyik részét csak „Pusztafonyászó”-nak nevezik.

Sátorkő, Barnakő (353, 354): A „Singödör” bejáratával szemben emelkedő üreges kőszikla, korábbi elnevezése e szikla sátor formájára utal. A 15. század folyamán jórészt Márévár urainak a birtoka. Itt találjuk az „Aranybányát”. 1464-ben Mátyás király Janus Pannonius pécsi püspöknek arany és ezüst fémek bányászatára ad engedélyt egy oklevéllel. Reuter Camillo idejében, az 1950-es években a patak medrében még látható volt az aranymosó nyoma, a zúzómű helye és a hajtóerőt szolgáló vízkiemelő mű árka. Ugyancsak járható állapotban volt egy tárna is. Mára ezen emlékeket a természet, pontosabban a patakok feltöltötték: a Barnakő szikla alján van egy eltömődött bejárat. Mindezen híradásunk bizonyítéka, hogy a Völgységi-patakba beleömlő „Farkas-árok”-ban a közelmúltban egy amatőr ásványkutató valóban talált arany szemcséket.

Az alábbi három falut már bizonytalanul tudjuk csak elhelyezni a térképen.

Nebojsza: A 'nem félő' jelentésű szerb kifejezésből származik, a falu pontos helye már nem azonosítható.

Ábel (108?): A puszta személynévből ered a falu elnevezése, talán a „Bélurma” szántó területén, illetve domboldalán feküdhettek. 1360-tól elég sok oklevél emlegeti az idevaló Ábeli nemeseket, mint a megyei közéletben, mint különféle birtokperekben.

Borostyán: Az okleveles feltűnésekor Márévár tartozéka, utóbb már csak puszta. Azt, hogy a Szerecsens-hegy tetején lehetett elég valószínűtlennek tartjuk.

Kőfő (137): Talán a „Lánkú” mellett feküdt. Lásd az alábbiakban a róla szóló hagyományt!

A Márévár (333):

A legtöbb dűledező várunkról maradtak fenn regék, ez alól Márévár sem jelent kivételt. *A monda szerint, amíg Máré vár ura, Móré László háborúba ment, addig a szomszédos várból Miklós gróf gyakran ellátogatott a feleségéhez. Szerelmük gyümölcse egy kislány lett. A halottnak hitt Móré László később mégis hazatért, hűtlen feleségét pedig a Márévár pincéjébe záratta, ahol később meghalt. Móré Lászlóné még halála előtt elátkozta a lányát, hogy miért született meg. Az átok alól csak minden 77. évben, pünkösd hajnalán erre járó vadász szabadíthatja meg, aki egymás után megcsókol egy szarvasbikát, egy kígyót és egy varangyos békát - szól a rege. Eddig még ilyen vadász nem akadt, aki a próbatételt teljesíteni tudta volna. Így a várvölgyi szél néha még ma is magával hozza a megátkozott lány sóhajtását...*

A várról a legendán kívül ismerünk 1845-ből egy rövid leírást Haas Mihály tollából: „...egy tornya és 3-4 öl magasságú romjai a legnagyobb erdőségben egy meredek hegycsúcson most is látszanak. Vidékének hajdan igen népesnek kellett lennie, minthogy azon számos arany és ezüstpénz találatott már.” Szőnyi Ottó 1912-ben járt a vár udvarában, részletes leírásában említi, hogy az alaktalan kövek között egy faragottat is felfedezett, amely a reneszánsz két díszítő elemét, a tojást és a levélsort tüntette fel.

Márévár talán magánföldesúri birtok volt, első birtokosát nem ismerjük. Úgy tűnik, hogy a vele adományozott monostor ezt igazolja. Feltehetőleg a 13. század végi anarchia a család kihalásával visszaszállt a királyra. Márévárat 1316-ban Károly Róbert adományozza Bogár Istvánnak, akinek emlékét egy útvonal máig őrzi. /Ezt lásd Máza neveinél!/ A vár és az uradalom később Bogár öccsének, Gunyának a fiaira szállt. Közülük Domonkos a várból az őt megillető részt elzálogosítja Becsei Töttösnek és Vesszősnek. Ez hosszas pereskedések kiindulópontjává lett. A majd kilencven évig elhúzódó jogvita azzal zárult, hogy Bátmonostori Töttös László udvari lovag 1433-ban lefizette a zálogösszeget, így egy kézbe került a vár. 1466-ban Töttös László anyagi zavarok közepette szintén zálogba veti az erősséget Várdai István kalocsai érseknek. A család itteni birtokosai közül kiemeljük Várdai Ferencet, aki 1500 és 1505 között Padovában és Bolognában járt egyetemre. Így nem lehet véletlen, hogy Márévár reneszánsz átépítéseinek eszmei irányítója is ő lett. 1526-körül Várdai Mihály, amíg testvére a mohácsi csatában volt, birtokba veszi a várat, és 1000 aranyát ellopja. Várdai Jánosné Bakics Pál szerb menekült vajda segítségével visszafoglalja az erődítményt, amelyben 1533-ig tulajdonos. /A vár fent ismertetett mondája ezt az időszakot idézheti fel./

A törökök 1543-ban elfoglalják, ezután 72 főnyi őrséget állomásoztatnak itt. A 16. század végére a török előnyomulás folytán katonailag szerepe lecsökken, majd elhagyják. Ezután omladozni kezd és a természet fokozatosan visszaveszi. *Még egy utolsó ostromot azonban meg kellett érnie 1956-ban: ekkor a Várvölgyből egy orosz tank a romok között meghúzódó „mecseki láthatatlanokra” tüzelt...*

A vár elrendezését tekintve szabálytalan ötszög alaprajzú, kapuja az északi oldalon volt. Építésének idején nem voltak külső véd művei, csak a falain felül körülfutó gyilokjáró rendszerrel rendelkezett. A falakon belül a keleti oldalon helyezkedett el a palotaszárny, amely síkfödémű kétszintes épület volt. A nyugati és a déli oldalon gazdasági jellegű építmények-helyiségek voltak. A palotaszárnyat és a gazdasági épületeket fél nyeregtető fedte, amely azonban nem emelkedett a várfal fölé. Az udvarba egyetlen kapunyílás vezetett, amelynek félköríves él szedéssel tagolt gótikus kökerete volt. A felvonóhidak kapuhoz pilléreken nyugvó híd vezetett.

A 16. század elején reneszánsz átépítésen esik át a vár. Ez jórészt a palotaszárnyat érintette, amely dongaboltozatot kapott, emeleti részét két helyiségre osztották. A délnyugati sarokban egy konyha épült, ezt zárta le illetve osztotta ketté kelet-nyugati irányban a lodzsa. A magyar emléktárgyakban ennek a párhuzamai nem ismeretesek, előképét a Firenze melletti Fiessoléból, vagy az ugyancsak toscaniai Arezzoból lehet kimutatni tornácos lakóházakon. Az itt dolgozó mester feltehetően ismerte a toszkán quattrocento formavilágát. A reneszánsz kort idézik a termekben előkerült kandallók, sőt egy zárterkély is az északi homlokzaton. Ekkor már a védelmi megfontolásból épül a déli oldal rondellája, amely napjainkban csupán alapfalaiban szemlélhető. A vár harmadik építési korszaka már a pusztulást, pontosabban a katonai szempontú átépítést jelenti.

A 16. század közepe táján épült ki a vár északkeleti sarkához csatlakozó kapuvédőmű, a külső palánkvár, továbbá az egykori északi kapu fal-szorossal, illetve pajzsfallal kombinált megoldása. Azért, hogy a külső várból egy esetleges betörés esetén el lehessen menekülni a vár udvarán lévő ciszternába vezető menekülő vágatokat létesítettek. Ezek rejtélyes alagutakként a várhoz kötődő mondák kialakulásához adtak alapot: Szászvárral is állítólag össze van kötve Márévár. A 16. században nemcsak a hódítók, hanem rácok is állomásoztak itt, ezt támasztja alá a nagyszámban előkerült délszláv kerámia, illetve a sok sertécsont, a törököknek ugyanis a vallásuk tiltotta a disznóhús fogyasztását. A vár a hódoltság közepén elveszítette stratégiai jelentőségét, elhagyták.

Egyéb források, horgosok, érdekes nevek:

Iharos kút, Iharfás kút (341): A „Várvölgy”-ben egy juharfa tövében fakadó, igen hideg vizű kiépített forrás, mellette szalonnasütésre alkalmas helyel.

Bor kút (55): Vízéről azt tartották, hogy olyan jó, mint a bor.

Nyomákói forrás (235): Az ebben a völgyben fakadó jó vizű forrás elnevezése. Reuter Camillo szerint eredete a latin monachus 'szerzetes' szóban kereshető, melynek középkori alakja „monoka> monyoka” több baranyai helynevünkben is megőrződött. A monyoka szóból feltételezhetően hangátvetéssel „nyomaka>nyomáka>nyomákó” keletkezett. Ez a forrás tehát a nem túl messze lévő kolostor szerzeteseinek az emlékét tartotta fenn.

Mogyorósi kút (186), Nyírösi-háti kút (204): A róluk elnevezett dűlőkben találhatók.

Budai kút (96): Igen bővizű, nagyon hideg forrás.

Lánkú (137): A néphagyomány szerint egy, a marhákat itt őrző pásztor és pásztorleány egymásra borulva - a szülők átka következtében - itt kővé vált; és velük együtt megkövesedtek a víz mellett delelő marhák is.

Pénzvájó hajlás (321): A Márévárral szemben fekvő völgyecske a hagyomány szerint itt rejtették el a vár kincseit.

Szerecseny-högy (307): Nevét állítólag azért kapta, mert Máré várát a szaracénok innen ostromolták.

Hászé-ódó, Hászé-tető (347, 348): A hegy nevének eredetét onnan vette, hogy olyan meredek, mint a házé. Valószínűbb azonban, hogy a török „hász”, vagyis 'kincstári birtok' kifejezésből származik.

Csermai-horgos (99): A szőlőhegybe vezet. **Borziki-horgos (125), Mészkemince horgosa (331):** A Kövestetőre visz, a közelében egykor mészégető volt.

Kárász

Már az újkőkor embere is lakta ezt a vidéket. Ennek bizonyosága, hogy a „Kárász gödörben”, a vasúti levágásban - ahol szén után kutattak - előkerült egy kőbuzogány, egy másik, közelebbről nem ismert lelőhelyen szintén kőbaltát és tűzhelynyomokat találtak. A jó 4000 évvel ezelőtti későbronzkori népességnek a „Feketepetróc”- dűlőben volt telepe. Még az 1960-as években találtak itt két urnasírt, ez a közösség ugyanis elhamvasztotta a halottait.

Időben nagyot ugorva, a honfoglaló magyarok letelepedése előtt szláv népek éltek e vidéken, akik utóbb fokozatosan beolvadtak a magyarságba. Névadásuk emlékét az alábbiakban felsoroljuk majd. A helyneveken kívül egy régészeti lelet is igazolja az ittlétüket: Kárászon került elő ugyanis egy 11. századi ékszertípus, amely két egymással szembenéző állatfejben végződő karperec.

Kárász falu neve hasonlóan Vékényhez, úgynevezett puszta személynévből képződött, amelynek alapjául a kárász halfajta szolgált.

A falu történetéről mindössze két oklevél maradt fenn a középkorból. Az első egy 1325-ből származó határjárás, amely Köblényi Péternek Bolda nevű birtokának eladásakor készült. Ekkor Kárászt a pécsi püspök birtokaként említik. A település a középkorban Tolna megyéhez tartozott.

A megyei tisztségviselők egy hatalmaskodással kapcsolatos vizsgálatot folytattak le 1439-ben, amelyben kárászi jobbágyságok is érintve voltak. /A középkori joggyakorlat a hatalmaskodás körébe sorolt minden olyan erőszakos cselekedetet, amely bárki személye, vagyona, szabadsága ellen irányult./

Mi is történt valójában? Márévár akkori ura, Töttös László élt panasszal, mondván, hogy a pécsi püspöknek a környékbeli falvakból összetoborzott népei rátámadtak az ő Jánosiban lakó jobbágyaira. Az akciót végrehajtók betörték a házak ajtóit, egyes jobbágyságokat megsebesítettek, másokat megvertek. Ruhaneműket, szalonnákat, kapákat loptak el és Jánosiból elhajtottak kilenc hátaslovat és bizonyos számú juhot és kecskét. E hatalmaskodásban név szerint felsorolt kárászi jobbágyságok, az egyetlen Tót János kivételével, mind magyarok már.

Kárász középkori temploma Szent Erzsébet tiszteletére volt felszentelve. A falu plébánosait említik az 1330-as évek pápai tizedjegyzékei is. Mai temploma a régi gótikus elemeket megőrzött kőanyagának felhasználásával, lényegében annak kibővítésével 1850-55 között épült. Ekkor az alapozási munkálatok során elérték a régi temetőt, ahol sok emberi csontmaradvány került elő. A plébániaház 1780-ban épült fel késő barokk stílusban.

Itt fontos megemlíteni Vitéz Kun Lajos esperes nevét, aki a 20-as évek derekán Kárászon honosította meg hazánkban elsőként a falusi nyaraltatást. Nem véletlenül tartják a kárásziak, hogy „itt ringott a falusi turizmus bölcsője”. Török Sándor író így látta ebben az időben a települést:

A Magyarság olvasói azt kívánják, hogy a baranyai Kárász községből csinálják meg a magyar Salzburgot

A már Tolna felé szelődülő baranyai hegyek közé szorult falu úgy bukkan ki a dombok és erdők közül, mintha egyenesen szelíd népmesék ölében ülne. Ahogy közeledem, a völgyben itt-ott kikandikál a zöld rengetegből egy-egy fehér ház - a tiszta utakat lombos fák árnyékolják - elhagyom az egyik malmot, el a másikat is - a lapátkerek forgatják, csobogtatják a patak vizét - s a malmok fölött jegenyék állnak. Aztán elém tűnik a templomtornya olyan szépen s olyan, már-már levelezőlapszerű szabályossággal, hogy szinte bántana, ha nem volna mindez olyan nagyon élő, olyan nagyon meleg, életszagú.

De az árok szélén tehenet legeltet egy gyerek, odébb libákat őriz egy kislány. A templom körül ülnék a házak. Vakító fehérek, faragott kerítésűek, szinte mosolyognak. Mondom, már-már olyan az egész, mintha egy optimista színműhöz készítették volna díszlettervezők, vagy plakátnak: utazgassunk hazánk földjén! De a házak nem kulisszák, az ablakok mögül az élet surranásai, neszei érezhetőek, a háztetőn macska oson végig, a kapuk mögött gyermekek játszanak s az úton most egy inasgyerek fut elém hatalmas szekérekereket gurigázva. A nagyudvarok végében gazdasági épületek, mögötte gyümölcsösök - a korai alma és nyári körtefák ága roskadozik - s amott méhes. Sok itt a vendég, a városi úr, aki krajcárt ad a gyerekeknek, megveszi a gyümölcsöt, nótát kérdez a libapásztortól, szalonnát süt békésen a domboldalon s a „dicsértessék”-re tisztességgel visszaköszön, hogy „mindörökké...”

Kárász a török hódoltság éveiben is folyamatosan lakott volt. A törökök kiűzése után területe gyarapodik több középkori elpusztult faluével, melyek történetéről még a következőkben szót ejtünk.

Ószláv nevek:

Dankó (111): Ha a „d” a „t” hangból hasonult akkor megegyező lehetett az eredeti névalak, mint a Mázánál említett. „Tankó”=Tánka szlávul ’vékony’, ez esetben nyilván a dűlő kiterjedését őrzi.

Szávosa (146): Ha személynévi eredetű, akkor: ’Szávó birtoka’. Ha melléknévből alakult, akkor szintén e dűlő alakját fedi, jelentése: ’hajlás’.

Beréte, Berétei kút, Berétei csörge, Berétei út (26, 30, 51): A szántó-szolgák neve szlávul „orac” és „rataj” volt. Ez utóbbi szinte a felismerhetetlenségig átformálódott e névben. A már idézett, 1325-ből fennmaradt oklevélben: „ratej”-ként szerepel.

Siska (182): Talán jelentése ’gubacs’. A kárászi szólás szerint: „Ha zúg a Siska, mögjön az eső.”

Liponya (82): Hársfákkal borított terület.

Kanistás, Kanistási-kút (72, 73): Sáros, pocsolyás helyet jelölnek, amely máig vall e névadás eredeti motívumára.

Elpusztult középkori falvak:

A mai Kárász területén eddigi tudomásunk szerint négy elpusztult középkori falut lehet beazonosítani. Ezek közül Lipóca és Petrőc is szláv nevet őriznek.

Feketepetrőc, Petrőc, Petrőci-hát, Petrőci csörge (36, 48, 55, 78, 79, 91, 96): E területen találtak 7 urnasírt, bennük csontmaradványokkal, előkerült továbbá két patinával borított, sodronyból tekert tű és egy rézlemezből készült, kis félhold alakú, ismeretlen rendeltetésű tárgy is. Az 1950-es években Reuter Camillo gyűjtésekor a kárászi lakók még tudták, hogy itt falu volt egykor. Az itt lévő romot építőkönek termelték ki, a Szeli család pincéje ebből készült. Reuter helyszínelésekor a téglá és kőanyag kb. 20x40 méteres területen, míg a középkori edénytörmelék kb. 50x150 méteren nagyjából egy-egy kis dombon volt látható.

Ezt a helyet a terepbejárásaink során sikerült megtalálnunk. A templom dombját ma gyep borítja, tehát nem igazán volt alkalmas régészeti bejárásra, de azért gyűjtöttünk néhány apró 16-17. századi cserépdarabot, és kisebb építőköveket. Továbbá „hű segítőink”, a vakondok turkálása révén e templom körüli temetkezést igazoló néhány apró emberi csontdarabot is találtunk. Érdeemes lenne ezen a területen talajradaros vizsgálatot végezni, amelynek eredményei alapján pontosítani lehet az alapfalak kiterjedését. Pozitív esetben akár próbaásatást is lehetne kezdeményezni e szépfekvésű, a műút közelében lévő elpusztult templom helyén.

Középkori okleveleinkben csak viszonylag későn, 1399-ben tűnik fel Petrőc. A falu lakói a nemességnek ahhoz a rétegéhez tartoztak, akik általában saját maguk művelték meg a földjeiket, esetleg egy-két jobbágyuk volt. A vármegyei közéletben gyakorta találkozunk a neveikkel, a környékbeli peres ügyekben szerepelnek, mint királyi megbízottak, úgynevezett „királyi emberek”. Petrőci János volt Tolna megye egyik szolgabírája 1542-ben. Az ekkor elrendelt rovásadó összeírásakor a megye egyik járását ő vette lajstromba. A 16. század végéig a török defterek is többé-kevésbé lakottnak írják le Petrőcot.

Lipóca, Lipóca tető, Lipócai csörge (77, 65, 88): A közelben hársas erdők maradványait őrzik, jelentése: 'kis hársfa'. Kárász és Magyaregregy határvidékén feküdt ez a falucska. Két okleveles említését ismerjük 1459-ből. Ezután 1463-ban Márévár akkori urának, Töttös Lászlónak a fegyveresei a Keményfalviak ellen támadtak, ekkor két idevalósi jobbágyot emlegetnek. Mára sem Kárász, sem Magyaregregy lakói nem tudtak az itt elpusztult egykori településről.

Ciklődi völgy (174): Eredete egyes vélemények szerint a „cigle”, 'parti fűz, kosárfonó fűz'-ből ered „-d” képzővel. Magyaregregyről Kárász határába menő völgy neve őrizte meg a kis elpusztult Cegléd falut. Két 1460-as évekbeli oklevél emlékezik meg róla. Ekkor Töttös László innen való jobbágyságait említik meg.

Bóda, Bódai rét, Bódai kút (42, 43): Köbli Péter fia 1325-ben eladta Boldát Treutel Miklósnak, ekkor e falu határát is bejárták. Szegődjünk hát nyomukba a korabeli határjáróknak! Az első határjel a „Mérgezpatak” körül volt, ez a terepen a már Vékénynél emlegetett „Himösdi csörgével” azonosíthatjuk. A határ ezután a „Boldpatak” közepén nyugat felé tart és eljut az akkori Kárászhoz, majd továbbhaladva a „Hasmal csermely” tűnik fel a vidéken, ennek névemlékét már csupán a „Hársma gödör” őrizte meg. /A „Hármál” rövidült „Hársma”-alakban, a név az e vidéken igen gyakori hárserdőkre vonatkozik./ Később a szláv neveknél már említett „ratej” nevű földhöz érkeznek el a határjárók. Ezt a „Beréte” helynévcsoport idézi számunkra meglehetősen átalakult, torzult formában a mai kárászi vasútállomás térségében. Ezután visszatérünk a kiindulási pontunkhoz.

Boldát az e tájon birtokot szerző Nevnai Treutel família, majd pedig a velük rokonságban lévő Lévai Csehek birtokolják. /Történetükről bővebben Köblénynél ejtünk szót!/
 Valószínű, hogy még a török foglalás előtt Máré vár utolsó birtokosának, a Várday családnak a kezére kerül a falu. A török alatt Bolda elnéptelenedik, sorsa pedig ugyanaz lesz, mint Petrőcé, az oszmán hódítók kiűzését követően területe Kárászt gyarapítja. Helyének megtalálására ugyan több kísérletet tettünk, de eddig eredménytelenül.

Egyéb források, horgosok, malmok:

Nagygát (118): A községen átfolyó Völgysegi-patak „kárászas” elnevezése.

Csorogató kút (196): A Fürdővölgyben eredő forrás, régebben gyógyhatást tulajdonítottak neki.

Fürdői csörge (201): A kárászi fővenyfürdőn átfolyó s annak a vizét elvezető patak neve a fürdő alatt. A fürdő feletti szakasza a „Seresi csörge”. (A szájhagyomány szerint a Csörge partján annakidején a gyerekekkel összeszedették a békákat, hogy a kuruttyolásukkal ne zavarják a nyaralók nyugalmát.)

Pajtáskút, Úttörőkút (202): A „Sörös”-ben az úttörők által foglalt forrás neve.

András-kút (136): 1914-ben létesítették, amikor az egregyi kőbánya kisvasútjának a lovai ott állomásoztak.

Dobos-kút (177): A Derzső alatti, a Mezei malommal átellenben lévő, „Doboskúti-gödör”-ben fakadó forrás, amely e családról vette a nevét.

Dankai-kút, Rozsományi-kút, Büki-kút (117, 106, 158): A hasonló nevű dűlőkben fakadnak.

Kiskúti-forrás (24): A Kiskúti-völgyben eredő forrás neve.

Siskai kút (186): A templom mögötti „Siska” dűlőben.

Káplányi-horgos (175): A „Káplán” nevű dűlőben húzódik.

Bükkösi horgos (66): A „Bükkös” dűlőn északnak tartó út.

Ráchorgos (163): A néphagyomány szerint erre vonultak a rác katonák. A Rákóczi szabadságharc idején, 1704-ben valóban jártak erre a rácok. A kárásziak közül egy jobbágyot lefejeztek, egy házat felgyújtottak és minden barmot elhajtottak.

Teleki horgos (94): A „Telek”-től keletre húzódik.

Temető horgos (106): A temetőbe vezető út neve. A temetőről fennmaradt régi történet így szól:

„Történt pedig valaha egyszer, hogy milyen régen, azt nem is lehet tudni, egy biztos, a legényök még hosszú bögyatyába jártak. Vót közöttük egy, a legdélcegebb, aki magát a legbátrabbnak tartotta, azt mondta, ő biza még magátú az ördögtü se fél. S hogy ezt be is bizonyítsa, fogadást ajánlott a

kenyerespajtásainak. Hóttak napján pontban éjfélkor kimegy a kárászi temetőbe egy körösztel és azt leböki a kápolna elejbe, így másnap mindenki meggyőződhet szava igazáru. Ahogy fogadta, el is indult éjfél előtt, hogy pont akkor érjen ki, mikor a harangot bent a faluba megkondítsák. Bátor vót az a legény, ment a vállán a körösztel, nem fét az egy csöppet se. Mikor kondút a harang, már bökte le a földbe a jó kihögyözött körösztöt. A sötéttü nem látta, hogy a köröszt vége beleakadt a bögatya szárába s ahogy nyomta lefelé, a köröszt úgy húzta ötet is lefelé. Akkor azt gondóta, biztos maga az ördög gyűtt el érte, hogy vigye magával a pokol kénköves bugyraiba! Ettől biza úgy megijedt, hogy ott álltában szörnyethót.”

Hegyháti út, Hátút (101): A Hegyháton Vékénybe vezető út közismert neve.

Kis-högyi út, Pusztá-horgos (131): Ma már nem használt, elpusztult útvonal.

Berétei út (30): Fontos régi közlekedési út. A „Hátútról” vezet a község északi részeibe.

Papmalom (120): Klimó pécsi püspök malmot és szőlőt adott a plébániának. Később a Szabó család tulajdonába került (Szabó-malom), ma Vízimalom múzeum található az épületben.

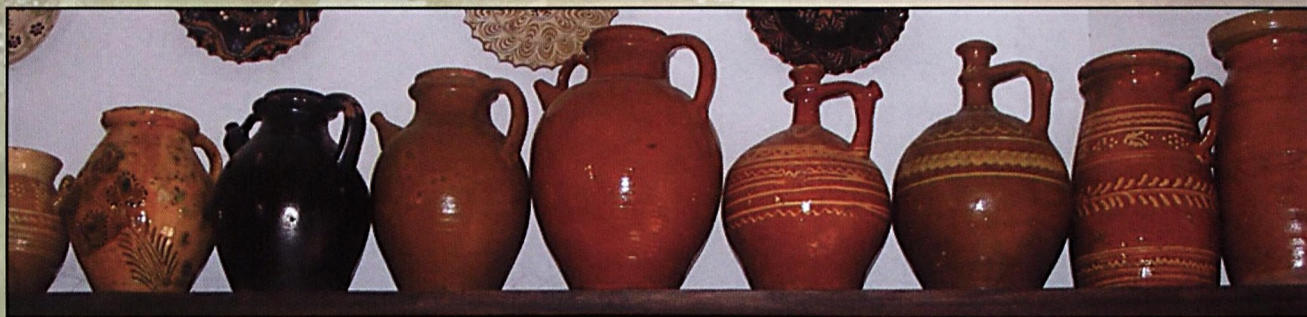
Mezei malom, Regöli malom (168): A malmot 1858-ban vette meg Kovács József, aki a Tolna megyei Regölyből származott Kühnel Ferentől.

Kühnel-malom (153): A Kühnel-család a bajorországi Staffelstein városkából vándorolt a Tolna megyei Tevel községbe. Innen 1801-ben települtek át Kárászra, és ekkor vették a malmot. Itt alapította Kühnel Márton Magyarország első géperőre berendezett fészekodúgyárát, amelyet 1904-ben indított meg. Az Első Magyar Fészekodúgyár Herman Ottó és Csörgey Titusz útmutatásai alapján kezdte el gyártani a madárvédelmi eszközöket, melyeket a hazai sikerek után a '29-es barcelonai világkiállításon természetvédelem kategóriában aranyéremmel jutalmaztak, és azóta meghonosodtak az egész országban. Ezzel a tevékenységével Kühnel Márton a magyar madárvédelemnek úttörő harcosa lett.

„A kis Gyárban az odú mellett madáreledelt is készítettek, madárkalácsot. A legenda szerint elterjesztették, hogy döglött verebeket vesz meg a Kühnel, megfőzi, mert az a legjobb a madárkalácsba. És bizony, láss csodát; volt, aki bedőlt a hír hallatán, egy hétig gyűjtögette szegény verebeket, hogy aztán egy batyuban elvigye a Gyárba. Hogy mi lett a verebek sorsa, arról már nem szól a fáma...”

Egyéb érdekes nevek:

Barátokorma, Barátok urma (39): A vasútállomástól Köblény irányába fekvő szántók neve.

Barátok rétje (97): A „Kisliponya” és a „Rozsomány” közötti rét neve. A lakosság e nevek eredetéről nem tudott semmit. Esetleg elképzelhető, hogy a Mária-vár alatti kolostor szerzetesei birtoklásának az emlékét őrzik.

Keringő (110): A „Teleki-horgos”-tól keletre eső szántók elnevezése. Hajdan itt erdőségek lehettek, amelyet ún. „keringetéssel” irtottak ki. E módszer leírását lásd Vékénynél!

Lányok hegye, Leányok högye (74): A község legnyugatibb részén lévő, fenyvesekkel borított domb neve. Érdemes lenne egy terepbejárást itt is tenni, mivel másutt elég sok helyen a „Leányok vára” elnevezések földvárakat jelölnek.

Ördög-gödör (41): A Köblény felé eső határrészen egy nagy szakadékszerű mélyedés, amelyet a lakosok az ördög művének tulajdonítottak.

„Az ördögszántotta hegy” című baranyai mondáskönyv alapján ezen a környéken volt fellelhető a kárászi 'Mit-mit-ke fa', amelyikhez a kis fekete lúdvércet (mások szerint feketerigót) szegezték ki a fülénél fogva. Ez a bizonyos kis fekete ördög, ha megjelent valakinél, annak minden kívánságát teljesítette. „Mi kell? Mit-mit kell? Mit-mit kell” – kérdezte áldozatát folyamatosan. Azonban, ha az összes létező kívánság már teljesítésre került, ez a fekete ördögfajzat csak nem hagyott békét: „Mit-mit kell? Mit-mit kell?” –szajkózta egyre, míg csak örületbe nem kergette az embert. Az sem fogott ki rajta, ha hálóval meregettették ki vele a tó vizét. Másnapra azt is megcsinálta. Másképp nem lehetett megszabadulni tőle, csak úgy, ha egy fa odvába a fülénél fogva oda lett szegelve. Azonban onnan bentről is csak egyre azt hajtogatta: „Mit-mit kell? Mit-mit kell?”

A Pajta-Színház udvarában áll most ennek a vénséges vén fának a törzse, odvában a kárászi Mit-mit-ke bűvóhéjával. Aki nem hiszi, menjen csak oda, dugja be a kezét és kívánjon valamit-mit...

Szalatnak

A népi szófejtés úgy tudja, hogy a magyarok törökökkel csatázván, utóbbiak megfutamodtak és így a győzők hangoztatták volna a „szalatnak” szót. Hatos Gusztáv 1873-ban egy másik verziót is lejegyzett: egy közel fekvő kárászi hegyről, „... amely most aranyosnak mondatik, de az öregek állítása szerint Zlatnának hivatott.” A szomszédos magyarok még a mai napig is azt mondják, hogy nem Szalatnakon, hanem Szalatnán voltam. Természetesen a középkorban már létező település neve nem eredhet e magyarázatokból. Mi hát a valóság?

A név valószínűleg szláv eredetű. A déli szláv „Slatina”, amelynek köznévi előzményei: a bolgár szlámina= 'olyan forrás, amelyből csak lassan folyik a víz; lapályos hely, ahol meggyűlik a víz'. Hasonló a szerb-horvát „slatina”= 'savanyúforrás'. A szóvégi „-k” magyar toldalék lehet. Ez a névmagyarázat eléggé megalapozottnak tűnik, a mai földrajzi helyzet is ezt támasztja alá. Az 1720-as években betelepülő németek is sokat küszködtek a terület lecsapolásával: mély árkok húzása által vezették le a káros vizeket. No, de ne szaladjunk ennyire előre az időben!

Ugyanis már a rómaiak is megtelepedtek e vidéken, a „Sandgruben” nevű erdőben egy téglavető maradványait találták meg. A középkori Szalatnakot először egy 1325-ből való oklevél említi. Később több történeti forrásból is felmerül, többnyire „Zalathna” alakban. 1484-ben Tamás fia István a szalatnaki egyház Krisztus teste oltárának káplánja, tehát ezen időpont előtt már volt temploma a falunak. A török hódoltság éveiben is folyamatosan lakott volt, egészen 1617-ig emlegetik a török defterek. A falu elpusztulása nyilván a felszabadító hadjáratoknak köszönhető.

A török hódoltság múltán idetelepülő németek három középkori, egykor virágzó falu névemlékét őrizték meg, melyekről az alábbiakban szólnunk. Más korai elnevezés nem maradt fenn, a betelepülők természetes módon új hazájuk dűlőneveit a saját nyelvükön, németül nevezték el. Szalatnak a török hódoltság után a Petrovszky család birtokába került. A lakosok között a 19. századra már néhány magyar is feltűnik, a század végére számuk növekszik. 1947-48-ban a kitelepített németek helyére 68 fő magyar érkezik a Felvidékről.

Középkori pusztult falvak:

Az alábbiakban a mai Szalatnak területén a középkor évszázadaiban virágzó falvakról adunk hírt. Ezek területével a 18. század elejétől az újjátelepülő Szalatnak gyarapodott.

Vargánya, Vargányaacker (24), vagyis „párbaj helyett két falut”: Az 1325-ből való oklevél szerint a Szent-Mágozs nemzetségből való Chama testvérét, Jánost egy bizonyos lopás miatt támadta Treutel Miklós pozsonyi ispán. Már majdnem párviadalra került sor, de a felek utóbb mégis megegyeztek. A középkori joggyakorlat ismerte a perdöntő bajvívást, mint a vitás kérdések egyfajta elintézési módját.

A megegyezés végül is létrejött: János elég olcsón, 40 márkáért átadja Szalatnakot és Bikalt Treutel Miklósnak. Ekkor a kor szokásainak megfelelően határbejárás is készült. Ez a leírás Jánosnak Köblény nevű birtokától indul ki, majd a „Vargan” folyó következik, innen lemegy a folyónévről elnevezett faluba. Majd délre nagy tölgyfaerdő-rengetegesen haladnak át a korabeli határjárók. Ezt a növényfedettséget az újjátelepülő Szalatnak területének egyik dűlőneve is megőrizte: ez az „Eichenwaldacker”. Gyakori, hogy a vizek neveiből lett falunév, no persze a fordítottja is elképzelhető. A „Vrganj” családnévből magyarázzák a falu nevét, amelynek alapjául a közismerten ízletes gomba szolgált. Manapság Szalatnak északi, Bikallal határos területén találjuk a „Vargánya acker”-t, ahová ezen eltűnt faluba vivő hajdani útvonal is megvan, ez a „Mocsoládi út”, vagy németül „Mocsolader weg”.

Vargánya a középkorban még több oklevélben is feltűnik, 1542-ben a magyar rovásadó listákon is szerepel. A 16. század török deftereiben is megemlítik, de egy része 1579-re már elnéptelenedett, ezt „Vargana pusztának” írták össze. Utóbb teljesen lakatlanná válik, így területe az újkorban Szalatnakot fogja gyarapítani.

Hille, Hilja, Hiljai-högy, Hilleberg (27),(36): Szalatnaktól északnyugatra a bikali és mocsoládi határ térségében találjuk a „Hiljai-högy” nevű 262 méteres dombot és a Hille dűlőt, ahol egykor egy középkori falu létezett. A név magyar családnévből eredhet. Egy 1327-ből fennmaradt oklevél a Zselicben lévőnek mondja a Páli nevű szintén elpusztult faluval együtt. A Zselic manapság földrajzilag a Kaposvártól délre húzódó erdős hátság. A középkorban viszont nem korlátozódott erre a területre az elnevezés: Zselicnek hívták a Tolna és Baranya vármegyék határán elterülő erdős hegyvidéket, valamint a Mecsek hegységet is. Hillje faluról még utóbb is maradtak fenn oklevelek. A török hódoltság idején is lakott volt, utolsó említését az 1617-ből való defterekben találjuk meg.

Kéthely, Kéthej (131), Öregtemplom, Altkirchenberg (103, 112): Több 19. századi leírást is ismerünk róla. 1842-ben azt jegyzik fel, hogy a maradványai már majdnem teljesen egyenlők a földszínével. Állítólag cellákat lehetett kivenni a romok fundamentumán. Csontvázakat is találtak a területen. A németek „Altkirchen”-nek mondják, szerintük kolostor, templom és falu volt erre.

Pesthy Frigyes 1865-ös tudósítása szerint: „...az úgynevezett Kirchwald-ban egy magaslaton ősrégi templom romjaira találunk. Szóhagyomány szerint Kéthely nevezetű helység volt itt, mely fekvésétől vehette nevét, miután két völgyben terült el.” 1873-ban Hatos Gusztáv pedig így ír róla: „A templom romjai még a mai napon is láthatók, és ezen a helyen több pince van a hegybe vágva.”

A falu eredeti elnevezése „Kedhely” lehetett, ami arra utalt, hogy itt keddi napon tartották a

heti vásárokat. Erre számos példát hozhatunk még szerte az országból, de Baranya megyében is volt Csütörtökhely, vagy például a mai Bonyhád mellett egy Szerdahely nevű település is.

Először 1324-ből maradt fenn e faluról egy határjáró oklevél. Ekkor Köbli-i Gábel fia István eladta „Kethel” birtokának felét, az abban lévő Szent Margit templom kegyúri jogának a felével 20 márkáért örökjogú birtoklásra vejenek, Kupi-i Benedek fia Kozmának. Az okirat határjárása a templom közelében nyugatra indul, majd egy nagy út mentén halad, amely átmegy a falun. Később a „Tómál” domb tűnik fel e vidéken, majd pedig a Köbli-ből folyó patakon forgó malomhoz érkezünk el. Kéthely faluról a véletlen folytán igen bőséges forrásanyag maradt fenn. Ezen oklevelekben az innen való - tehát most már hozzászokva a középkori személynévadáshoz - „Kéthelyi” nemesek kerülnek említésre. Ők a megyei közelet aktív szereplői: szolgabírák, vagy esküdtek, esetleg valamely nagyobb uraság szolgálatában lévő familiárisok voltak. E kishemesi falu a török hódoltság alatt a 16. század második felére elnéptelenedik.

A templomának a helyét talán picit szokatlan módon fedeztük fel. A rendhagyó az volt benne, hogy a szalatnaki vasútállomást elhagyva, a vonat ablakából lettem figyelmes egy dombocskára, mely a lassan araszoló, kanyargó vonatból már korábban felkeltette a gyanúmat, hogy itt valamilyen vár, vagy egyéb objektum lehetett, pontosabban e területet erre alkalmasnak ítélt meg. A terep bejárását már persze gyalog végeztük nyakig érő sárban, esőben. A mostoha időjárás, és annak ellenére, hogy manapság fű borítja e területet, mégis sikerült fellelnünk a maradványokat: téglák és kisebb kőtörmelék találunk a dombon. Ezúttal nem a vakondok, hanem a vaddisznók voltak turkálásaikkal a segítségünkre... A kéthelyi templom romjai tehát itt porladnak. Az idevezető út máig megvan, mi is ezen keresztül közelítettük meg a területet, valamint az egykor e faluhoz tartozó rét is, ez a „Kéthelyer Wiesen”.

A mai szalatnaki, kőből épült templom elődje volt a Kéthely felé vezető út mellett egy dombon felépített, fából készült templom, amelynek az emlékét máig fenntartotta: a „Fatemplom”, illetve a „Kirchölzer” legelő. Már 1733-ban leírják az állapotát: nád volt a fedele, később lett csak oltára vályogból, egy rézből készült aranyozott kehely alkotta a felszerelését, védőszentje Szent Lőrinc.

Az 1842. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben a következőket olvashatjuk. A plébániát 1763-ban létesítette a püspökség. 1800 előtt vita támadt a szomszédos Köblénnyel a plébánia székhelye miatt, végül is a nép kérésére 1806-ban Szalatnagon is lett plébánia. A parókia kezdetben szalmatető volt, két alkalommal is leégett. A régi szalatnaki templom romjai mellett, annak anyagát felhasználva épült. A hívők kezdtek el építeni, majd a birtokos család, Petrovszky József özvegye, Nyitray Mária fejezte be. 1804-ben Szűz Mária tiszteletére lett felszentelve a ma is álló templom. Boltozott, két oltára volt, három harangját említik, amelyek 1735, 1757 években lettek öntve; a harmadikról nem szól a leírás, ez talán a kéthelyi romból származhatott, legalábbis a néphagyomány ezt őrizte meg.

Kápolna 'Kapelle'(1): Egykor Szent Vendel szobra állt a kápolnában, mára lebontották.

Kapelle (52): Az 1783-ból való kánoni látogatásban szerepel mindkettő, ez utóbbi Xavéri Szent Ferenc tiszteletére volt szentelve. A hagyomány szerint egykor egy remete lakott a közelben. Ennek is megtaláltuk az időpontját, sőt a nevét is tudjuk. Jerman József ferences harmadrendi remete 1746-ban hivatalosan is engedélyt kért Berényi püspöktől, hogy az itteni remeteséget lakhassa, ugyanis már másfél éve itt éldegélt.

Smid Gruben (125): A falu nyugati részén „1847-ben egy darab százados bükkökkel borított erdő vágatván ki, a földszín alatt meglehetősen mélyen nagy terjedelmű téglavető telepre akadtak sok tégladarabbal, és számos égett, két láb hosszú és egy láb széles téglával, betűk és jelek nélkül. Valószínűleg a rómaiak idejéből származik; mit a téglák minősége gyaníttat és azon körülmény is, hogy ehelyütt római pénz is találtatott.” - Garai Alajos szalatnaki plébános így tájékoztatta Pesthy Frigyes.

Vaskapu (124): Szalatnak délnyugati Ág faluval határos erdőterületén találjuk. E név egyik vélemény szerint azon 'övött erdő kapuja' volt, amely a királyi erdőbirtokba vezetett. Eredetileg „Avaskapu”, amelynek elejéről az „a” hang lekopott. Más vélemény szerint várra utalhat a név. A terepet bejárva egy nagyon szép festői völgyben vetődéses mészkőformációt láthatunk, amelyben egy patak csordogál. Vár-
ra utaló nyomot ez idáig még nem fedeztünk fel.

Köblény

A falu nevét az egyik elképzelés szerint a magyar köböl: 'kút, vagy forrás gödrének kibélelésére való korhadt, odvas belű, vagy kivájt -mindkét végén nyílt- fatönk' főnév származéka. Az elsődleges „-i” képző később „-ny” képzőre cserélődött. Számolhatunk a közeli Vékény és Izmény nevének analógiás hatásával is. Másik vélemény szerint Velek vezér kíséretéhez tartozott személynevekből ered a korábbi néven „Köbli”-ként emlegetett falu neve.

Területéről korábbi régészeti korok emlékei eddig nem kerültek a felszínre. Okleveles forrásaink közül két 14. század eleji határjárásban tűnik fel. Az első Szalatnagnál már röviden elemeztük. A másik 1325-ből való oklevél Köbli Péter fia István Bolda nevű földjének az eladásáról szól, ezt járják körbe. Ismét lépünk hát nyomukba a korabeli határjáróknak!

A leírás alapján egy bizonyos Mérges patak körül indulnak el /ez a „Himösi csörge” Vékénynél/, amely később beleömlik a „Boldpatak”-ba. Ezt a vízfolyást ma Köblény területén a „Stockfeldergraben” patakkal azonosíthatjuk, amely Győre irányában folyik tovább.

Az első ismert Köbli falut birtokló család tagjai a Szent-Mágozs nemzetségből sarjadtak ki. A családnak több nemzetségi kolostora is volt, a nevüket itt őrző Mágocson már 1223 előtt felépítettek egy bencés apátságot. A határjárásra visszatérve a Treutel família is birtokolta Köbli egy részét. Még a 14. század folyamán jelentős uradalmat építettek ki ezen a vidéken: a ma is lakott falvak közül övék volt Szalatnak, Bikal, Kozár és Maróc. A család ősi fészke a horvátországi Levanjska Varos melletti Nevna vára volt. Miután a Treutel család 1422-ben kihalt férfiágon, ezután a Lévai Cseh család öröklé ezeket a birtokokat. Utóbb a velük rokon Guti Ország család is szerez Köblényben birtokot, sőt a pécsi püspöknek is volt itt birtokrésze már Mátyás király idejében, valószínűleg csak néhány jobbágytelek.

1542-ben még 2 portát írnak össze Köblényben, de a töröktől való félelmükben és Nekcsey István úr birtokfoglalásai miatt tíz ház már elhagyatott. A hódoltság végére Köblény lakossága kicserélődött. 1696 körül rácok települtek le itt, de a kuruc háborúk idején elmenekültek.

1733-ban érkezett 11 telepes családfő német területről. A köblényieknek a kevés művelhető föld miatt sok határvillongásuk volt a 18. század folyamán. A szomszédos Vékény és Kárász területébe gyakran beleszántottak, illetve erdőt irtottak. 1743-as határleírás szerint az „Ördögös gödre” nevű árok választotta el délről Kárász, északról pedig Köblény területét. Később ezt „Ördög völgy”-nek nevezik, amely végigkíséri Kárász és Köblény határát „...és Marócz falunak határa felé ereszkedik.” /jegyzik fel 1765-ben/. Amúgy szerte Baranyában a természet alkotta félelmetes helyek: árok, vízmosások, szakadékok, lyukak, „feneketlen mocsarak” azért kapcsolódtak az ördög fogalmához, mivel úgy hitték az emberek, hogy a szokatlanul hatalmas méretű térszinformációkat valami természetfölötti hatalom, például az ördög hozhatta létre. /Az „Ördög gödör” ma is meg van, lásd Kárász neveinél!/

E 18. századi határleírásokban a következő forrásokat találjuk: „Két-Kutocska”, „Bűkösy Tó”, „Pápai Kis Kutacská”. Még egy érdekes eseménynév: a „Rácölés”, amely még akkor keletkezett, amikor Köblényt rácok lakták, és e helyen az egyiket közülük, a határvita miatt egy kárászi lakos megölte.

Köblény lakói egészen az 1930-as évekig zömében németek voltak. Az 1947-48-ban ide telepített felvidéki magyarok a falu német dűlőneveit megtanulták és jelenleg is használják, de előfordul tükörfordítás is.

Templom, Kirche (17): A középkorban Köblény plébániás hely volt. Az 1330-as években íródott pápai tizedfizetők listáján szerepel Illés nevű papja, a lefizetett adó alapján a környék nagyobb gazdasági háttérűek sorába tartozott. Nyilván több környező elpusztult falu lehetett a filiája, talán Hille, Bolda, Pálfalva vagy Himesd. 1733-ban így festik le e hajdan virágzó templom romjait: *„...már régen kőből és mészből elég nagy terjedelemmel épült, a szentély boltozata romos, a hajó összeomlott kivéve egy falrész az északi oldalon.”* Temető vette körül, volt ekkor itt egy harangláb is. Nem sokkal később említik, hogy e romoknál még alkalomszerűen miséztek. Az 1780-as évek közepén készült első katonai felmérés térképén még láthatjuk e romokat berajzolva is, mellette a felirat: „Alte Kirch”.

A 18. század folyamán először Bikal filiája volt Köblény, majd 1763-tól Szalatnakhoz tartozott. A falu kegyura Petrovszky József özvegye, Nyitray Mária ellenezte, hogy Köblényben plébánia újra létesüljön. Hosszas huzavona után mégis mindkét falu önálló plébániát kapott, mivel időközben 1804-re felépült az új szalatnaki templom is.

Egy elrejtett harang előkerül...

Számos falu történetének kutatásakor lehet azt olvasni, hogy a földből középkori harangok kerülnek elő, ezekre többnyire gótikus feliratokat is véstek. A leggyakoribb a következő volt, amely tömören kifejezte a harangok szerepét is: *„Hívom az élőket, elsíratom a holtakat és megtöröm a villámokat!”*

Egy-egy ilyen harangelőkerülése a helyi közösség újjáéledését, összetartozását, lelki megerősödését is szolgálta. A köblényi harang felszínre kerülésének a legapróbb részleteit is ismerjük.

Történt ugyanis, hogy Fischinger János, köblényi telkes gazda az agyagos földből vályogtéglát készített Hut Gáspár földjén. Ez alatt két tíz év körüli fiú, amint a földet turkálták, ezt a harangot találták. Fischinger mások segítségével a földből kiást a harangot, és a plébános utasítására a köblényi templomba vitték. Petrovszky Mária, mint földesúr a templomnak adományozta. A plébános a harang mielőbbi felszentelését kérte, mivel a nagyharang megrepedt, a kicsi pedig nemcsak hogy a filiáig, Marócig, de még a falu végéig sem hallatszik el. A püspök így még ez évben felszentelte, a harang további sorsát nem ismerjük. Csak remélhetjük, hogy nem jutott a többi társa sorsára, talán nem olvasztották be hadifémnek a világháborúk idején.

Vékény

A mai falu területét már az őskor embere is alkalmasnak találta a megtelepedésre. Ennek bizonyossága, hogy a Pálfa dűlőben a jó 10000 évvel ezelőtt élő, úgynevezett „gravetti-kultúra” népének pengeeszközeit veti ki a földből az eke. Ugyanitt bronzkori edénytöredékek jelzik a telep további létét. A rómaiak időszakából néhány kallódó érme ismeretes csupán.

Noha a középkori falu csak a 15. század elejének történeti forrásaiban merül fel, ennél sokkal jelentősebb, gazdagabb múltú volt. Erről a névtani kutatások és a területén folytatott régészeti terepbejárásaink is egyértelmű bizonyítékokkal szolgálnak.

A falunév alapjául szolgáló úgynevezett „puszta személynév” a honfoglalás korába vezet el minket. Velek Anonymus gesztájában, mint Árpád fejedelem követe és seregvezére szerepel, noha a későbbi magyar krónikások hallgatnak róla. Ibn Hajján mór történetíró viszont krónikájában megörökítette a magyarok 942. évi spanyol területekre irányuló hadjáratainak a vezérnévsorát, amelyben egyes kutatók szerint Velek neve is olvasható. A helynevek összehasonlító vizsgálata nyomán valószínű, hogy Velek Szabolcs vezér utóda, kalandozáskori főember volt. Központi szálláshelye a Móri-medencében Nagyveleg területén lehetett, a burgenlandi Velege, az erdélyi Velkér, a gömöri Velkenye és nem utolsósorban a baranyai Velkeny, azaz Vékény. Velek kíséretének helynévadásait őrzik az alábbi ma is lakott falvak: Szalatnak, Köblény, Császta /ma Szászvár része/, Máza, és dűlőnevek, mint Lipse, Ciko, Malafalva, Szalócsa, Csornika, Zólyom.

/A Fulda környéki Welkers, a balkáni Velagici, Velkovci, Velekince, a lengyel Wielgie, az olasz Vellego helynevek és kísérei sejtetik, hogy Velek a 10. század első felében a hosszú távú kalandozások egyik vezéralakja lehetett./

Vékény falu a középkor évszázadaiban a Völgységi, pontosabban akkori nevén Egrek patak bal partján húzódott a „Külső-pusztá”, „Alsó-pusztá”, „Szálláskert”, illetve a „Szilvások” területén. Ez utóbbi dűlő már nem vall a névadójára, ugyanis az itteni szilvafákat az 1980-as évek második felében kiírtották. Ezt a területet bejárva igen nagy mennyiségű középkori kerámiadarabot találtunk, amelyek időben a 11-12. századtól egészen a török hódoltság végéig igazolják, hogy a település folyamatosan lakott volt.

1439-ből két oklevél is fennmaradt a „Köszvényesi”, utóbb „Vékényi”-nek nevezett családról. Mivel a középkorban általában a birtokos lakóhelyéről nevezték el a nemeseket, ezért valószínű, hogy Vékényben is volt birtokuk már ekkor. /Köszvényes egy elpusztult falu a kisvasszari csemetekertnél./ Köszvényesi Valkanus fia András a pécsi püspök familiarisaként szerepel egy oklevélben. Ezzel a kifejezéssel, olyan kisebb nemeseket illették, akik a nagybirtokosoknál vállaltak különféle szolgálatokat. Egy másik forrásban András, mint Henrik pécsi püspök szászi gazdatisztjeként szerepel. Ezen a vidéken a pécsi püspöki uradalom központja a szászi vár volt. Elég valószínű, hogy Vékényi András a püspöki birtok igazgatási teendőiért megkapta Vékény falu egy részét. A családról még több okleveles adatunk is fennmaradt egészen 1487-ig.

A szászi vár bevétele után Ahmed pasa hadoszlopa foglalta el a falut 1543 júniusában. Vékény a hódoltság hosszú évtizedei alatt folyamatosan lakott volt. A fennmaradt török defterek tanúsága szerint 1554-ben 11, 1565-ben 12, 1582-ben pedig 22 család fizetett fejadót, vagyis haradzst a szultánnak. A török uralom alatt 1687-ben Bádeni Lajos hadai szabadítják fel Vékényt, ezt követően rövid ideig lakatlan. Egykori lakosai nyilván az erdőkben leltek átmenetileg menedéket a hadak járása előtt.

1695. évi rovásadó listákon már hét jobbágycsalád műveli földjeit, amely kibővül több korábban virágzó, de ekkorra már elpusztult középkori falu területével. A 18. század folyamán ismét a pécsi püspök birtokai között tartják számon, mind lakossága, mind gazdasági ereje fokozatosan bővül, gyarapszik. Már 1732-ben van malma, ez lehetett a mai Tóth malom elődje, hiszen a középkori falu területén találjuk. A későbbi malom 1815 előtt épült fel.

Az ósláv és honfoglalás-kori nevek vallomása:

Bonta, Bantai-rét (68): A helynevek összehasonlító vizsgálata alapján Velek vezér mellett itt szálláshatott Bonta, illetve Banta. Az a>o hangzováltozást feltételezve, több helyütt is előfordul Súr szállásvidékein. A közeli Máza területén is találunk hasonló nevet, amint erről már volt szó. Talán érdekes azt is megemlíteni, hogy ott is a Völgységi-patak mentén lévő területet jelöli e név. 1873 körül Vékény faluban a Bantai-rét 80 holdnyi terület volt.

Szapuka (42): Valószínűleg Súr kíséretéhez tartozhatott, helynévi párhuzamai az ország más területeiről a következők: Szapurka-Beregsurány, Szaporca-Surman, Szapar-Sur, Szap-Nagysurány. Itt említjük meg, hogy más vélemény szerint e név a honfoglalás előtt már itt élő szlávok nyelvén: 'béklyó, közös birtok' jelentésű lehetett.

Sulyok-hegye (91): Talán szintén Súr kíséretének névadása. Ma Vékény déli erdővel borított területén találjuk.

Puk (88): Szlávul jelentése: 'hegy'.

A helyneveink időben következő rétege a középkort idézik fel:

Öreg-Hímös, Hímösd, Kis-Hímös, Hímösd ajja, Hímösdi csörge (18-21, 33, 37): E helynévcsoport a falu észak-északnyugati területén található. Az elnevezés előtagjának a 'festéssel díszített falu ház', mások szerint 'karókkal merevített sárfalú ház, sövényház' az értelme, amelyhez a „-d” képző járult. 1325-ben Köbli Péter fia János Bolda nevű birtokát eladja Miklós pozsonyi ispánnak. A határjárásban, mint szomszédos terület szerepel Gergely fia János és testvéreinek „Hymusd” nevű földje. Az elpusztult faluról más okleveles adatunk nem maradt fenn. A helyi néphagyomány mégis tudott róla, persze a név már elhomályosult, és a szomszédos Hársma dűlőre vonatkozik. Nagy Ferenc vékényi lakos elmondása szerint itt volt egy falu, amely a török időkben elpusztult. Mivel a Hársma dűlő a Hímösd és az Öreg Hímösd között található ezt a területet vettük célba a terepbejárásaink során. A Hímösdi csörge bal partján, a „Hársma-ódal” területén szántást követően valóban meg is leltük e pusztult falu helyét. Az itt talált cserépdarabok már az Árpád-kori településről vallanak, és a sövényfalú házakat is ide képzelhetjük. A „Hímösdi-csörge” innen ered egy kis forrásból. A mezőkön dolgozó vékényiek egyik kedvelt vízvételi helye volt.

Páfa, Pálfa (16,17) : A 19. századi térképeinken: „Pálfa”, „Pálfa dűlő”, ill. hibásan „Palai sűrűföld”, valamint „Páfa” /1873 Hatos Gusztáv gyűjtése/ néven jelzik azt a területet, amelyről ugyan semmilyen írásos forrásunk nem maradt fenn, csupán magának a névnek az elemzéséből derítettük ki, hogy eredetileg „Pálfalva” lehetett. A név tehát egykori birtokosának, egy bizonyos Pálnak az emlékét őrzi, immár rövidült formában. Ez jellegzetes középkori névadás. A terület bejárásakor nem is csalódtunk: az „Öreg Hímösd”-től a „Pálfai csörge” választja el a területet, ezen túl nyugatra húzódó dombosor igen gazdag felszíni leletanyagot mutatott. A neolitikus időktől a bronzkor évszázadain át a 13 -15. századi középkori falu cserépdarabjait lehet itt a felszínen találni.

Nyárád (89): Az elpusztult középkori falu helyét Vékény, Magyareregry és Szászvár déli erdővel borított területén találjuk: „Nyárád”, „Nyárágy”. A jelentése óslávul: 'út a várhoz'. Itt áll napjainkban a „Nyárádi vadászház”, amely kedvelt kirándulóhely, szalonasütésre is alkalmas, a megközelítése Kárász felől javasolt. Az elpusztult irtásfaluról két okleveles adatunk maradt fenn. 1439-ben Gadányból két jobbággy költözött át ide. Egy békéltető tárgyalásnak volt a helyszíne e falu: Gadányi Bálint és Máraévár akkori urának, Töttös Lászlónak a pereskedését simították el. A 16. század adóösszeírásaiban még feltűnik: 1542-ben 3 adófizető és 2 adózásra képtelen portát említenek itt. 1559-ben 6, 1564-ben pedig 7 portát regisztrálnak Nyárádon, ezt követően a pusztulás lesz a sorsa.

Miklósvár (97, 98): A régi térképeken Vékény déli erdővel borított területén találjuk e helyneveket: „Miklós vára tető”, „Miklósvár”. Az itteni várról semmilyen írásos forrásunk nem maradt fenn, csupán egy monda. Ezt lásd Magyareregry neveinél! A Miklósvár helyét bejárva egy kb. 35x40 méteres dombot borítottak apró kövek, a nagyobb darabokat még az 1930-as években vették le a magyareregryi strand építéséhez.

Öreg-högy, Nagy szőlő (56): A déli fekvésű domboldal nyilván már a középkor évszázadaiban is alkalmas lehetett szőlőtermesztésre. A török kiűzését követően is említenek itt 30 elhagyott szőlődarabot. Idővel számuk növekszik, az új ültetések zöme vörös bort termő tőkékből állott, kevesebb volt a fehér. Az 1890-es évek filoxéra járványa után főleg direkt termő fajtákat honosítanak meg.

Horgosok, források:

Ezen útvonalak nyilván már megvoltak a középkorban is, erre a mélységük alapján lehet következtetni.

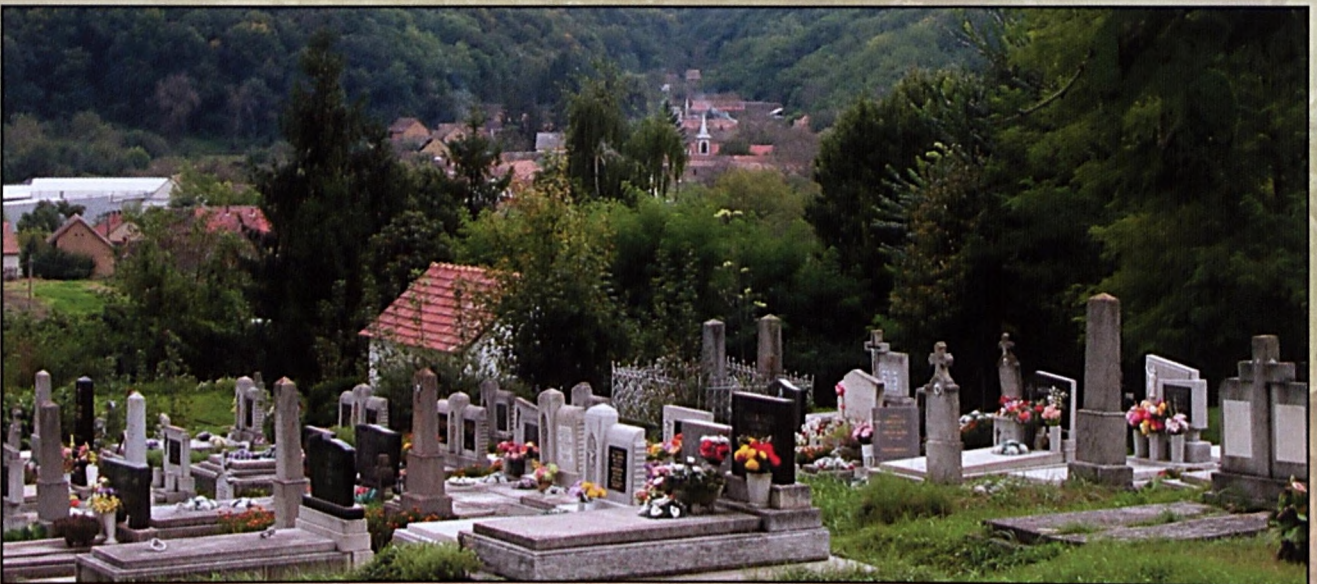
Világos horgos, Rác-horgos (50): A néphagyomány szerint a temetőtől keletre lévő útvonalon vonultak egykor a rác katonák. Ezt megerősítik történeti adataink is: 1704 év elején valóban átvonultak a falun és szokatlanul szelíden viselkedtek, egy házat sem gyújtottak fel és senkit sem fejeztek le a vékényiek közül, viszont minden barmot elhajtottak, csak két ökör maradt. E horgosban már 1801 előtt egy uradalmi pince létesült.

Sütét horgos (49): Az előbbi párja, mély és sötét a temetőtől nyugatra. Ezeken jártak a mezőn lévő dúlőkhöz a vékényiek.

Somosi-kút (96): A Somos nevű erdő aljában eredő jó vizű kiépített forrás. Mellette szalonnasütésre alkalmas hely.

Mária-kút (104): Egy kis kegyképpel ellátott kút, érdekessége, hogy egy fán volt látható, amely gyökerei alól tört elő a forrásvíz. A kegyképet a Mecsek Turista Egyesület állította 1922 körül. A közelmúltban sajnos a fa kidőlt. Mindkét forrás megközelítése a Vár völgyi úton javasolt.

/Egy érdekes fakitermelési mód, avagy keringőztek-e a vékényiek az erdőben?/ **Keringő (48):** Ez a furcsa név egy 18 -19. században alkalmazott erdőirtási technikát őrzött meg. A fa törzsén, közel a talajhoz a kérget karika alakban körülmetszették. A fa így gyakorlatilag a lábán kiszáradt. Ha kerengetéssel együtt még „hak”-ot is vágtak a fatörzs alján, akkor egy nagyobb erejű szélről kidőltek az elszáradt fák. Egy-egy vihar így egész erdőket tudott letarolni. A kidőlt fákat rendszerint az erdő helyén felgyújtották, és a keletkezett hamu értékes trágyaként szolgált.

Szászvár

A falu területén már az őskori ember is megtelepült, a bányatelepi sportpálya építésekor a lengyeli kultúra neolitikus temetőjét találták meg: jellegzetes zsugorított helyzetű csontvázzal, mellette a halotti útravalóul szánt cserépedény töredékeivel. Később a rómaiak emlékét a bakbúzi villagazdaság maradványai idézik, valamint a Kantár hegyen talált vízvezetékcsövek. Bár ez utóbbiak lehet, hogy középkoriak voltak.

Szászvár falu első írásos feltűnése 1332-ből való, majd ezután megszorodnak róla a híradások. A falu elnevezését a 'szász' népnévből magyarázzák a névkutatók. Sokáig valóban csak „Szász”-nak mondják, 1835-ben lett hivatalosan is Szászvár. Központi fekvését igazolja, hogy területén a Völgységi patak mentén egy árokkal övezett vár épült fel, a történetéről az alábbiakban részletesen is szólnunk. Egy másik erősség is volt a délre nyújtózó erdőben, amelynek eddig még nem sikerült a nyomait fellelnünk. A falu temploma elég tekintélyes volt: az 1330-as években papja a legnagyobb jövedelemmel rendelkezett ezen a vidéken. Templomának és plébániájának történetét szintén az alábbiakban fogjuk bővebben kifejteni.

A 15. századra körülbelül 10 falura kiterjedő püspöki birtok központja volt Szász, ekkorra már mezővárossá fejlődik, amelynek piacát szombati napon keresték fel a kereskedők portékáikkal. Ezt egy 1413-ból fennmaradt oklevélből tudjuk meg, amikor úgynevezett „három vásáron történő perbeidőzés” folyt le a falu piacán. Ezt a jellegzetes középkori idézési módot általában egy-egy térség piaccal rendelkező településeihez igazították. Így Bonyhádon pénteken, Száson szombaton, Mára faluban pedig vasárnap voltak ezek a helyi sokadalmak, pontosan azért, hogy a kereskedők megrakott szekereikkel egymást követően mindegyikre eljuthassanak. Amúgy egy évszázad múltán, 1523-ban ismét említik, hogy Száson heti vásárokat szoktak tartani. Egy 1525-ből való oklevélből pedig a falu Keresztelő Szent János születése napján évente megtartott vásáráról értesülünk.

Az oppidumok /mezővárosok/, így Szász lakói is egy összegben fizették be adójukat a földesuruknak, jelen esetben a püspöknek, jogi helyzetüket tekintve azonban továbbra is jobbágyok maradtak. Így nem rendelkeztek a szabad bíró választással, az igazságszolgáltatást is a földesúr, illetve a megbízottja intézte.

A török 1543-ban Ahmed pasa vezetésével elfoglalja Szászt, a védők a várat gyakorlatilag feladták. Ezután a környező falvakra kiterjedő török igazgatási központ, azaz nahije lesz várában, ahol török őrség is állomásozik. 1554-ben szintén városként van feltüntetve: 37 ház után fizettek adót, vagyis haradzsot az itt lakók. Az 1660-as években a hódoltsági területre betörő keresztény csapatok többször felperzselték a várat, 1680-ban pedig felrobbantották.

Szászvár a török kiűzését lakottan éri meg, majd fokozatosan gyarapodik: a mezőgazdaság mellett az iparosok száma is növekszik. Új lendületet ad a falu fejlődésének a feketeszen bányászat, történetét, emlékeit a Bányászati Gyűjteményben lehet megtekinteni. A falu híres szülöttének, Kiss György szobrászművésznek alkotásairól készült fotókat pedig a Vadrózsa Étterem emeletén lévő tárlaton szemlélhetjük meg.

Császa falut 1947-ben csatolták Szászvárhoz. Helynévanyagát szintén az alábbiakban közöljük. Középkori említése nem maradt fenn. A török időkben folyamatosan lakott volt. A reformáció itteni térhódítását igazolja, hogy Császtán született 1580 körül Lethenyi István lutheránus hitvitázó író, aki Wittenbergben tanult. Hazatérve Ikerváron, Lövön, Csepregen majd Kőszegen lesz lelkész és esperes. Négy nyomtatott munkája jelent meg.

A helynévanyag ósláv rétege:

Szalósa, Szalocsa (102): Györe falu irányában húzódó dűlő a györeiek „Szalóságnak” ismerik, jelentése: ’szállás hely’.

Szapuka (120): Szlávul ’béklyó, közös birtok’. A vékényi határ felé eső szántók, névmagyarázatát lásd ott! Az egyik - elég meggyőző - vélemény szerint a 10. században élt Velek vezér kíséretéhez tartozó személy nevét rejti e név.

Zókány/ Zákány/ Ókány (72): Az első névforma szlávul: ’belecsöppögtet, hullajt’, másik alakja pedig „ókány” = ’jól látó, kilátó’. Másik vélemény szerint e név a honfoglalás korát idézi fel. Zákány, Zombor és Gyula kíséretéhez tartozó személy lehetett. Zákány, vagy a nevét viselő katonai alakulat még 947-ben részt vett, a dél-itáliai kalandozásokban. Később rövidülhetett a névalak, a „z” hang lekopásával. /Ezt elég valószínű magyarázatnak tartjuk, lásd például zacskó>acskó./

Jáma (206): Az egykori Császa területén: ’lyuk, gödör’ a jelentése, ma részben szőlő.

Pere (242): Szlávul jelentése: ’lapát’.

Szekörnye/ Szekernye (279): Talán ’balta, fadöntő szekerce’, átvitt értelemben lehet ’irtás’, a mára ismét beerdősült területen ez eléggé valószínű. Viszont az is elképzelhető, hogy egy középkori lábbelit őriz a név. Jelenthet ugyanis a szó a régi magyarban: ’szandált bőrkapcával’, illetve ’sarut’ is.

Balinca ill. Gojto Balinca (276, 281): Balinca jelentése: ’taknyos, nedves, mocsaras’. Ezt is eléggé alátámasztja a helynévi környezet, itt találjuk a „Balincai- kutat”.

Nyomakói-fóras (287): A balincai kúttól délre fekvő másik forrás, jelentése: ’gödör, mélység’. Az itt feltörő jó vizű forrás valóban egy ilyen helyen ered, de lásd Magyaregregy neveinél a másik magyaráza-

tot!

Sasko (292): Szlávul 'felaprít, szétvág' a jelentése, tehát ez is hajdani irtástevékenységre vonatkozhat Szászvár erdős területén.

Lipse (249): Vagy a szláv 'hársfa' szó rejtőzik benne, vagy a Velek vezér kíséretéhez tartozó személy nevét őrizheti.

Dolina/Dalina (137): Ószlávul 'völgyecskét' jelent a Györe irányában húzódó dűlő, amely ma szántó.

Erődítésre utaló nevek:

Vár, Vár-árok utca (40-43): A szászi vár története:

A vár első ismert írásos feltűnése 1439-ből származik, „castrum Zaaz”-ként emlegeti egy oklevél, ekkor már Albeni Henrik pécsi püspök birtokközpontja. De vajon kik és mikor építhették?

Erre a fogas kérdésre sem az írott forrásaink, sem pedig a régészeti feltárás nem adott megnyugtató választ. A korábbi szakirodalom úgy látta egy 1235-re keltezett - valójában hamis - oklevélre alapozva, hogy Burgundiai Bertalan pécsi püspök (1219-51) építette. Ha az említett okiratot tüzetesen megvizsgáljuk kiderül, hogy ez nem lehetett. A határjáró része a 13. század közepi állapotokat rajzolja elénk. Ekkor az „Egrek” patak (napjainkban a „Völgységi”) közepén kb. 100-150 méterre fut a határvonal, amely meg sem említi a várat. Egy szintén Árpád-kori, de kétségtelen hitelességű oklevél szerint, 1276 előtt ezt a vidéket a Kórógyi család birtokolta, amely ez évben veszi meg a vele szomszédos koromszói kolostor területét is. Azt feltételezzük, hogy ezután kezdett a család itt várépítésbe, az is elképzelhető, hogy e família később pécsi püspökké lett tagja, Kórógyi László (1314-45) emelteti e falakat.

Amint az időben előre haladunk, a múltbéli valóság kontúrjai egyre élesednek, így a feltevéseink száma is csökken. A 15. század folyamán e vár a mindenkori püspök itteni 7-10 falura kiterjedő birtokközpontjaként merül fel a forrásainkban. Szász már ekkor mezővárosként szerepel, ahol szombatontként tartották a heti vásárokat. 1543-ban Ahmed pasa hadoszlopa elfoglalja a várat. A környező falvak igazgatási központja, vagyis nahije lesz belőle. A hadászati szempontból ugyan nem túl jelentős várat a török megerősíti, a külső hengeres bástyák ekkor készülnek. A várban állandó őrség állomásozik. 1603-ban a keresztény csapatok felgyújtják, majd 1664-ben Zrínyi katonái is hasonlóképpen bánnak el vele.

A vár régészeti kutatása az 1980-as évek elején indult meg, Dr. Sándor Mária és Dr. Gerő Győző régészek vezetésével.

A volt parókia pincéje, a vár egykori földszintje jelentős maradványokat őriz. A téglalap alaprajzú épülethez a nyugati oldalon egy torony csatlakozik, az egykori középkori helyiségeknek ma barokk boltozatai vannak. A várban folyó ásatások során a nyugati toronyhoz csatlakozó gótikus zárterkély került elő, és ugyan ezen szakaszon gótikus helyiségsorra és várfalrészletekre bukkantak a feltárók. A

volt plébánia nyugati homlokzatán két, nagyméretű keresztosztásos gótikus ablaknyílás maradványai kerültek elő az első és a második emeleten is. Az eredeti helyükön megmaradt építészeti tagozatok, ülőfülkés kőkeretes kapu, címeres kályhacsempék, reneszánsz ablaktöredékek mind-mind az építmény későközépkori reprezentatív kivitelezéséről vallanak. Teljes egészében megvan az eredeti kövezett udvar, ahol két kút is előkerült. Kiderült az is, hogy a várhoz csatlakozott egy L-alakban hozzáépített, pillérsoros épületszárny is, a bejáratának pedig a Zsigmond-korban, a budai vár kaputornyaihoz hasonló torony szolgált. (A néphagyomány úgy tartja, hogy össze van kötve egy alagúttal a Márévárral.)

Csiszár-tető (254): A hagyomány szerint régen lócsiszárok tanyája volt. De lehetett esetleg átformálódott névalak, amelynek eredetije „Császár-tető”, az alábbi tőle északra található név is utalhat valamilyen várra.

Győri piarc (234): E név előtagja őrizheti a „győr-gyűr”-t, amely földvárat sejtet. Hasonlóan Györe esetében, ahol egy ilyen, valószínűleg bronzkori erődítés megléte légi fotó által már bizonyított.

Kong-erdő, Vártő (268): A néphagyomány szerint „*a hegy alatt régen vár volt, ahol Kongerdő, vagy Kongergő király lakott*”. Eddig több kísérletet tettünk a vélhetően földvár felderítésére, eredménytelenül.

Szamár-högy (269): Az ószláv „zamar”=’örhegy’ jelentésű szóból való, tehát semmi köze a számárhoz. Az 572 méter magas hegy másik elnevezései: Somló, Somlyó, Somló-tető. Ez utóbbi feltételeSEN azonosítható egy Somló nevű elpusztult középkori faluval, amelyet már a pécsváradi apátság alapító levele is megemlít.

Nyárád (285): A szláv „na grad” = ’várhoz vivő út’ jelentést hordoz, csak azt nem tudjuk, hogy melyik erősséghez vezetett. Még napjainkban is el lehet jutni rajta a Miklósvárhoz, majd pedig onnan a Márévárig. Amúgy egy középkori elpusztult falu helye is. Okleveles adatait az alábbiakban Vékénynél soroljuk fel.

Egyéb kutak, források, horhosok:

Balincai kút (288): A róla elnevezett dűlőben fakad.

Pintér horgos (70): Az ott lakó család nevéből alakult.

Mise horgos (78): Ezen az úton jártak a mázaiak a szászvári templomba misére, amíg fel nem épült a mázai templom, igen régi útvonal.

Szegény horgos (213): A Kantárhegyre vezető út. Régen szegénylegények és betyárok tanyáztak a környéken. Állítólag Rigac Jancsi, a híres betyárvezér is járt erre. Róla bővebben lásd Alsómocsoládnál!

Recsef horgos (157): A török alatt ettől nem messze nagyobb harcok voltak, és itt esett el Recsef vezér.

A néphagyomány csupán egy évet „tévedett”, hisz ekkor még nem foglalta el teljesen a török e vidéket. Ennek a történetét Tinódi Lantos Sebestyén a híres végvári dalnok is megénekelte. A históriás éneke szerint 1542-ben valóban egy csata zajlott le a közeli kozári mezőn. Az ütközet előtt Kászon bég megajándékozta Recsef vezért egy 60 forintot érő szablyával. Recsef azonban nem sokáig forgathatta e szép fegyvert, ugyanis Werbőczy Imre a szászi várból utánaeredt és a kozári mezőn legyőzte őket, kiszabadítva a magyar foglyokat. (Bővebben lásd Egyházaskozár neveinél!)

Iván kútja (214): A Kantárhegyen található, valószínűleg ennek a vizét vezették le csöveken a várba, vagy az ide áttelepült koromszói apátságba. A szőlősgazdák errefelé így szoktak tréfálkozni egymással: „Ha fogtán a borunk, lehet pótolni Iván kútjából!”.

Csöpögői-fórá (225): Az itteni erdő rész is erről a jó vizű forrásról kapta a nevét. A vadregényes kis mederben, a Csöpögői árokban a sziklába vésve van egy kis Szűz Mária szobor, amelyet Brandt Gyula fogadalomból helyezett el ide, mivel a felesége súlyos betegségéből felgyógyult.

Ménküjes-gát (239): A nép szerint veszélyes „istenverte”, villámsújtotta hely. Egyesek úgy tudják, hogy az egykor itt működő tűzhányók köveiből sokat lehetett benne találni.

Műemlékek, műemlék jellegű épületek, gyűjtemények:

A római katolikus templom és plébánia (48): A plébánia történetét a belátható írásos források alapján a XIV. század elejéig tudjuk visszakövetkeztetni. Már 1332-ben említi egy oklevél a Viszlói család birtokfelosztása kapcsán, hogy a pécsi káptalan „Zaaz-i Péter” kánonkot küldte ki, mint megbízottat. Ő korábban a szászi plébánián élhetett, majd innen került a pécsi káptalanba.

Az 1330-as években pápai tizedfizetők listáin Iván szászi plébános neve szerepel, aki évi átlagban 40 báni denárt fizetett, amely alapján a környék gazdagabb egyházának számított. Több olyan oklevelet ismerünk még, melyekben a szászi plébánosok, általában püspöki megbízatás nyomán, különböző jogi ügyekben működtek közre, vagy pedig nevük magasabb egyházi tisztségbe kerülésük kapcsán merül fel. Közülük a legmagasabb egyházi és világi megbízatást is Szászi János érte el a 15. század elején. Előbb pécsi kánonok, majd az óbudai Szent Péter káptalan prépostja. Ilyen minőségében a Zsigmond király által kezdeményezett óbudai egyetem vezetője lett. Elődjével szemben viszont hiányzott belőle a tudósi véna. Inkább bürokrata volt, korábban a király alkancellárja. Ez a személyválasztás is hozzájárult ahhoz, hogy az egyetem elsorvadt.

A török időkből nem maradt fenn hírünk a szászi templomról, az nyilván fokozatosan romlodozni kezdett. A hódoltság múltával előbb egy világi ember, Mucsey Mátyás gondozta a híveket, majd pálos atyák érkeztek ide, akik misszionárius módjára szolgáltak.

Nesselröd Vilmos pécsi püspök szorgalmazására 1720-ban megalakult az új plébánia, amely több környező falvat is magában foglalt: Nagymányok (1723-ig), Váralja, Máza, Császtza, Vékény, Kárász, Magyaregregy, utóbb ismeretlen időben Györe is ide lett csatolva, mint filia. A parókia valószínűleg a mai Főter térségében volt, két szobából, konyhából, istállóból és egy piciny kertecskéből állott.

A 18. század elejétől egy ideiglenes kis templomban folyt az istentisztelet, amelyről az 1733. évi kánoni látogatásban ezt olvashatjuk: „...fa és nád anyagból van, zsindegyel fedve a plébánia lakosságának a költségén és munkája révén készült el, és az égbe szálló Boldogságos Szűz Mária tiszteletére van szentelve. Van egy oltára, vászonra festett és keretbe zárt Boldogságos Szűz Mária képével, egyébként semmivel sem volt díszítve és sekrestyéje sincs. Szász községben a plébániához jó állapotban van, újonnan építették a plébánia hívei.” A későbbi, 1745-ből való leírás, az oltáron hordozható oltárlapot említ, erre szentségház is volt téve, ahol a szentségtartót, a kelyhet és a cibóriumot őrizték.

A hívek számának rohamos gyarapodása megkövetelte egy új, szilárd anyagból való templom és parókia felépítését. Az eddig használt ideiglenes Istenházáról az akkori plébános ezt a vigasztalan képet veti papírra: „A szászi plébánia templom 1774-ben a püspöki birtokon állván szörnyű látványt nyújtott: fából volt, kicsiny, eső és hónak, valamint bárminemű állatnak szabad bejárata volt, a plébániához előtt állt a falu közepén ...”

Az új és széles templom alapkövét 1772-ben még Klimó püspök tétette le. A két korábban elhunyt szászi plébánosnak, Felföldy Mihálynak és Hajmássy Ferencnek a hagyatékából indult meg az építkezés. A püspök halála miatt az utolsó simításokat a királyi kamara anyagi hozzájárulásával végezték el. A ma is álló új templomot 1779. május 3 -án az Égbeszálló Boldogasszony tiszteletére szentelték fel, ez a jelenet látható a főoltárán. A templomnak kezdetben nem volt tornya, az csak 1822-ben épült hozzá. Az új parókia a középkori vár maradványainak felhasználásával 1821-re készült el teljesen, eleinte az itt lakó plébános és káplán csupán az épület alsó szintjeit használta.

Már folytak az új plébániatemplom építkezései, amikor 1774-ben Vékény, Kárász és Magyaregregy filiák kiváltak, és Kárász központtal új plébánia létesült.

A mai szászvári templom barokk stílusjegyeket visel magán: négy boltszakaszos, félköríves szentélyzáródású, barokk szószékkal. Találunk egy 1735-ös felirattal ellátott keresztkút homokkő talpazatot, egy ismeretlen festőtől származó „Krisztus a kereszten” című képet. A templom freskóit Éber Sándor bajai festőművész készítette el. A helybeli születésű híres szobrászművész, Kiss György Szent Anna gipsz szobra látható a templom Szent Anna kápolnájában.

1945-ben Györe és Máza is kivált a szászvári plébániából és önálló lelkésziséggé alakult. A mai egyházi beosztás szerint -1985 -óta-, Szászvár filiái: Máza, Györe és Izmény. Ekkortól a barokk, de részleteiben középkori elemeket megőrző parókia új helyre költözött, ezzel itt megindulhatott a falukutatás, illetőleg a vár régészeti feltárása is új lendületet vett.

A helytörténeti irodalomban létezik egy olyan vélekedés, hogy a Máza határában a Koromszó dűlőben állott Árpád-kori kolostor áttelepült a mai Szászvár területére. /Ezt a kánonjog ugyan lehetővé tette, de ez csak saját birtokon belül volt lehetséges./ Egy 1802-ből való úrbéri térkép valóban jelez a Bányaárok és a mai műút között egy templomromot „Küszentegyház” felirattal. Azt, hogy ez az épület a mai szászvári templom középkori elődje volt-e, vagy valóban az idetelepült koromszói apátság temploma-nem tudjuk.

A „szászvári apáti cím” adományozása 1716-tól mutatható ki. Ekkor Ujfalussy Tóbiás váci kanonok viselte e címet 1739-ig, majd váci, esztergomi és zágrábi kanonokok következtek. A jakobinus mozgalomból jól ismert Martinovics Ignác is megkapta e kitüntetést 1792-ben. Az apáti cím adományozása napjainkig fennmaradt, de jó ideje már ismét „koromszói apát”-ként adományozzák az arra érdemes egyháziaknak.

Szentháromságyszobor (62): Szászi János telkes gazda állíttatott 1827-ben a falu Fő terén, ma Május 1. tér.

Kiss György nyaraló-présháza, ma Vadrózsa étterem: Kiss György egyszerű falusi gyerekből szerzett mind szülőfalujának, mind hazájának hírnevet. Paraszti sorból való gyermekként részt vett a gazdasági munkákban, legeltetés közben kezdett el faragni, főként vallásos tárgyú szobrocskákat, feszületeket, szenteket.

A helyi plébános, Schmidt Alajos ajánlotta Dulánszky Nándor pécsi püspök figyelmébe az ifjú munkáit. Majd Troll Ferenc kanonok is felkarolta, mondván, hogy a tehetségét ki kell bontakoztatnia. Először Grazban, majd Münchenben tanult, itt nyerte el az „Irgalmas szamaritánus” szoborcsoportjával az Akadémia első díját. Ezután már a magyar kormány is támogatta. Hazatérve Budapesten az Operaház és a honvédelmi palota részére készített szobrokat. Később ismét külföldi tanulmányútra megy Rómába. Ott alkotta meg az „Apagyilkos” című szobrát, amelyre az olasz művészeti körök is felfigyeltek. Hazatérve ekkor indultak meg a pécsi székesegyház átépítési munkái, amelynek a szobrászati feladatait kortársával, Zala Györggyel közösen készítették. Ekkor kötött házasságot Troll Bertával, az őt segítő kanonok unokahúgával. Majd ismét utazás következett, mégpedig Berlinbe, amely már az európai ismertséget is meghozza Kiss György számára.

1896-ban hazatérve a millenniumra és az Országház részére alkotott szobrokat. Szászvárnak készítette el 1900-ban a Jubileumi emlékkeresztet, amely a Vadrózsa vendéglő előtt látható, 1913-ban pedig a Szent Anna szobrot, mely a templom Szent Anna kápolnáját díszíti. Az első világháborúban elveszítette fiát, ezután emlékműveket, síremlékeket alkotott.

Kiss György 1919 április 19-én hunyt el, sírja a Kerepesi temetőben található. Emlékére Szászvár Fő terén szobrot állítottak, nevét viseli a helyi általános iskola. A még fellelhető alkotásaiból fotókiállítás nyílt a család egykori présház-nyaralójában 1997-ben, amelyet a Szászvári Várbaráti Kör volt elnöke, Téczely Károly rendezett. Kiss György munkásságát is ő dolgozta fel, így tartva ébren e neves művész szellemét.

Bányászat:

Szászvár-bánya megindítására vonatkozólag hiteles adatok, vagy okmányok nem állnak rendelkezésre. A szájhagyomány szerint a 18 sz. utolsó évtizedében indult meg a vidéken a bányászat. Eleinte a környék kovácsai bányászták ki a kibúvásokon a szenet, majd később a vidék földesura, a pécsi püspökség saját kezelésben termeltette ki azt. A szászvári bánya 1995-ben zárt be.

Szászvári Bányászati Gyűjtemény:

1984-ben nyílt meg, az Észak-Mecsek bányászatát gyűjteményes formában dolgozza fel. A geológiai ismeretek után a technikai-üzemszervezeti feltételeket ismerteti. Legértékesebb tárgyai az eredeti bányatérképek, Borbála-zászlók, műszerek.

Érdekességek a szénbányászat történetéből:

Keresztnevek alapján történő elnevezések:

József táró (1850); Teréz táró (1850); Erzsébet akna (1851); Adolf táró (1870)

Néhány „tipikus bányász” elnevezés, kifejezés:

„Piócás patak”: a bányai patak

„rizni”: csille

„muki”: egyenáramú villanymozdony

„rablás”: biztosítószerkezetek visszamentése

„meddőbánya”: külszínre szállított, felhalmozott kőzet

„siktre mentek”: dolgozni indultak

„a Dobogóra írták a siktet”: nem ment dolgozni

„Kolónia”: bányai lakótelep

„kutya”: kiscsille

„kutyázni”: kiscsillét tolni

A vékényi „Reményvágat” az elapadó szénkészlet pótlására nyílt meg

A „vak-akna” a nem a felszínről induló függőleges bányatérség

„Köszénbánya és Téglagyár Rt.” – 1868., első elnöke Görgey Artúr tábornok volt

Kolb Ferenc bányabérlő síremlékén a következő „svábos” felirat olvasható:

*„Itt Nyugszik Kolb Ferenc Úr. Meghalt 19.tik Ápr. 1830 Életének 66. esztendejében
Besti szíletes küzen bánya Árentós volt 17 Eszt.ig.”*

/Wáger József/

Máza

A Kelet-Mecsek legyezőszerűen kiszélesedő völgyében húzódik a falu napjainkban. Van olyan vélemény miszerint ósláv eredetű lenne. Amint az alábbiakban látni fogjuk, tény, hogy területén több ilyen elnevezés is fennmaradt. Mások szerint Maza honfoglalás-kori személy volt, aki Velek, a mai Vékény névadójának a kíséretéhez tartozott. Maza, vagy a nevét viselő harci alakulat részt vett Velek kalandozó hadjárataiban szerte Európában.

Az Árpádok korában a „márciusi sört adó” királyi szolgáltató népek lakták ezt a vidéket, amelynek szomszédosa keleten a pécsváradi apátság. Nyugaton egészen a mai „Mézes rét”-ig húzódott a határvonal. /Ez a név egy elpusztult falu emlékét őrzi, amely Zobák irányában terjedt ki. Mézes falu lakói is hasonlóan méztermékekkel, illetve mézsörrel adóztak./ Molnár Gizella tanítónő által feljegyzett hagyomány szerint II. András király is járt Mázán, hogy az országszerte ismert mézsört megkóstolja. Máza másik szomszédosa a 13. század közepe táján a „Koromszói nemesek monostora”, amelyről az alábbiakban részletesen is szólunk. A középkorból még egy okleveles említését ismerjük csupán: 1439-ben két mázai jobbágys is részt vett Töttös László Jánosi nevű birtokán történt hatalmaskodásban.

Máza a török hódoltság idején is folyamatosan lakott volt. 1687-ben az életjelet mutató helységek sorában szerepel. Noha csekély lakossággal ugyan, de a felszabadító háborúk időszakát is átvészelte. Így tehát a névanyag és egyúttal a hagyományok folyamatossága biztosítva volt. Annak ellenére, hogy a 18. század végétől a szomszédos településekről németek költöztek ide, akik többnyire lefordították a saját nyelvükre Máza egyes régi neveit.

A falu a 18. század elejétől a pécsi püspök birtokai közé kerül vissza. A lakói ekkoriban már nem csak földet művelnek. Előbb kő-, majd később feketeszénbánya is működik a 19. század elejétől. Ezt a szénhasználatot a Dél-Dunántúlon egyik első hőerőműve, amely 1909-ben létesült. Másik nevezetesebb ipari létesítménye az 1890-es években alapított és ma is működő téglagyár.

A névanyag ósláv rétege:

Gözevada/ Közevada (102): Valószínűleg „kozevada” lehetett eredetileg, amelynek jelentése: ’kecske árok, itató’, ez utal a szlávok állattartására.

Cilliga, Gilligó (109): Ez a k>g magyar hangváltozást feltételezve „cilik” = ’visítás, csikorgás’ jelentést hordozhat, de talán inkább a vadászatra utaló „cil” alapszóból eredhet e név, ez esetben ’célzó, vadászó’ a jelentése.

Nelázs, Nelázs-horgos, Budavár (35-36): Ez utóbbiról nem tudjuk eldönteni, hogy valóban ősi név-e, vagy csupán Budavár mintájára, névátvitellel alakult új keletű elnevezés. A Nelázs-horgos viszont egy igen régi útvonal. Érdekes a jelentése is szlávul: ’igazság, nem hamis’. A mai Rákóczi utcával azonos, végén már elszántva, illetve csak alkalmilag az itteni ásatás megközelítéséhez van használatban. Egykor

a Koromszó dűlőt délről kísérte ez az útvonal. Az egyenesen tovább futó szakasza a **Bánom-horgos (99)**, vagy újabb keletű nevén „kurva horgos”. Ezen az úton jártak ugyanis a férfiak pincszerre, és vitték a kikapós asszonyokat, itt egyszer egy párt tetten értek. Az ősi útvonal Szászvár irányában is folytatódott: lásd alább „Császi-horgos”.

Tankó (128): Máza déli erdős részén „tánka”, eredetileg a jelentése: 'vékony', így vélhetően a dűlő alakjára utal.

Kandina, újabb keletű elnevezése Első-Németh (88): Óslávul jelentése 'Kánd(i)é', feltehetőleg egy vezér birtoka, illetőleg szállása lehetett.

Bargyag (142): A bargyak jelentése 'zászló', amely valamilyen stratégiai helyre utalhat. Habár nem olyan magas /489 m/, mint a vele szemben lévő társa, a ma már Szászvárhoz tartozó „**Szamárhegy**” /564 m/. Amúgy ez utóbbinak semmi köze sincs az állathoz. A hegyet a szlávok nevezték el így: „zamar” = 'örhegy'. Tehát itt valamilyen megfigyelőpont lehetett. Noha erődítésre kiválóan alkalmas mindkét magaslat, várra utaló jelenséget eddigi bejárásaink során még nem találtunk.

A honfoglalás és a középkor nevei:

Surány (107): A 955-ben Augsburgban kivégzett Súr kalandozó vezérrel hozható összefüggésbe. Az Árpád-korban önálló falu volt. Először 1138-ban a dömösi prépostság adománylevelében említik, később 1337-ben a Csák család birtoka. Pontosabban e família egyik ágának a tulajdona, akik utóbb Dombó váráról nevezték el magukat „Dombai”-nak. A 15. század végéig van róla híradásunk: ekkor egy innen való szolgabíró tűnik fel a Tolna megyei közeletben. Mázán a Szellőző Művek felé vezető úton, egy patakocska mellett feküdt a falu, ma már ez részben beépített terület, illetve kisebb fák és bokrok borítják.

Torda (122): Igen régi személynévből ered, melynek alapja az ótörök Turdi (tulajdonképpen: 'megállt, megmaradt' a jelentése). Az újkorban egy meddőhányó „épült” hozzá, amely a megszűnt mázai bánya emléke.

Kis-Bonta, Nagy-Bonta (78, 79): Talán Súr kíséretéhez tartozott, tehát szintén a 10. században élt történelmi alak lehetett. Hasonló névvel találkozunk Vékénynél is.

Torostyán (133): Máza déli erdős területén az útról letérve egy nyugati mellékvölgyben találjuk, ahol egy név nélküli patakocska csörgedezik le. Egyes vélemények szerint szintén honfoglalás-kori elnevezés. Orosz területeken valóban megvannak a párhuzamai: „Toros-ozero”, „Toroskovici”, „Torosino” és az ukrán „Torosovka”, de Kárpát-medencei társai hiányoznak.

A másik vélemény szerint „Tor(l)ostyán” lehetett eredetileg, amely rövidült és a fejedelmi idők, illetőleg az államalapítás korának szolgáltató népeinek, a „torlók”-nak az emlékét őrzi. Ők olyan felszabadított szolgák voltak, akiket uruk a szabadságuk fejében adott oda az egyháznak, és egykori uruk lelki üdvéért tort szolgáltattak. A torlók évente adóztak az egyháznak a torra való tulokkal, aprójósággal, gabonával és sörrel. Az elpusztult középkori Torostyán faluról egy okleveles említést ismerünk 1439-ből, amikor is már a pécsi püspök birtoka. Ekkor 6 torostyáni jobbágy is részt vett, a már korábban idézett hatalmaskodásban Töttös László Jánosi nevű birtokán. A területét a török kiűzését követően a mázaiak kezdték megművelni, 1865 táján még szántó és gyümölcsös is volt itt, napjainkra ezt már visszahódította az erdő.

Tót-falu (132): A néphagyomány szerint valamikor tótok laktak itt. Egy 1864-ből való térképen ugyan „Rácok szállása” szerepel, az ekkor már erdővel borított területen. E névnek a rácokhoz nem igen lehet köze. A falu a nevében mégis hordozza a szlávok emlékét, ugyanis a középkorban egységes elnevezéssel, „tót”-ként emlegették a magyarok őket. Az előbb említett okleveles adatát ismerjük csupán, innen való három jobbágy vett részt az ominózus hatalmaskodásban 1439-ben. Elhelyezkedése is hasonló, mint Torostyáné: egy kis nyugati mellékvölgyben, a benne lefutó patak bal parti részén sorakozhattak e falu házai.

Amikor kiérünk a faluból, elhagyjuk az utolsó lakott házat is, tovább kell mennünk Tót-falu irányába. Egy meredek úton jobbra letérünk, fölfelé vesszük az irányt. Utunk mély horgoson halad, egyre nagyobb a kaptató. Százéves bükkfák határolják az utat, talán van köztük olyan terebélyes és vastag is, amely a Ludas Matyiban is megállná a helyét. Fölrőlünk a tetőre, átmegyünk egy akácson, majd egy dióson is. Akácerdő lévén, szellős és átlátható az egész táj. A diófák oly sűrűn nőttek itt az akácos szomszédságában, mintha ember ültette volna őket. Valamikor itt értek véget a faluhoz tartozó régi szőlők és gyümölcsösök. A természet megtartotta a diófákat, sőt tovább is terjeszkedtek, egész erdő rész alakult ki.

Itt a diós szélén éri a szemlélt egy különleges látvány. A falu irányába nézünk, és nem látunk mást, mint a zöld erdők karjai közt távolban egy fehér pontot, a mázai templomot. Egyetlen ház vagy út nem zavarja kilátást, balról a Csimaz, a Kecse-hegy, jobbról a mázai erdőrészek, a Torda széle, és a Temető-domb, melyen a fehér kis templom messziről üzen.

Bogár út (114): A mázai erdőbe indulva, majd délnyugatra letérve találjuk ezt a ma is járható utat. A néphagyomány ennek a történetét így meséli el: „... *Máré vára felé vezetett. Ezt az utat használta a két várúr Bogár Imre Mázáról és Móré László Egregyről, ők ketten ugyanis a legjobb barátságban éltek.*”

Döbbenetes, hogy a hagyomány ismét szinte valós tényeket tartott fenn számunkra, úgy jó 700 év távlatából. Ma is bejárható e középkori útvonal: eljutunk rajta egészen a Miklósvárig, ahonnan egy horgos visz le a Várvölgybe, majd onnan felérkezünk a Márévárhoz. De nem csupán az út, hanem a neki nevet adó történelmi személy is létezett, apró eltérés csupán, hogy a keresztnéve nem Imre, hanem István. Bogár István Somogy megyei kisebb nemes volt. Károly Róberthez csatlakozott Kőszeg ostrománál, ezért a király jutalomból 1316-ban Máré várát adományozta neki. Egészen 1347-ig meglehetősen bőséges okleveles anyag maradt fenn róla. Az apjáról nincs híradásunk, nem kizárt, hogy esetleg ő a hagyománybeli Imre.

Hunyadi kert (125): Még 1960 körül, az akkor 92 éves korában elhunyt /”Budi”/ Bencze László emlegette a nagyapjának az elbeszélését arról, hogy Hunyadi János és fia, Mátyás gyakran járt itt. Ebben az erdőben lévő szép tisztáson állott egy öreg bükkfa, és ehhez kötötte a lovát Hunyadi. A fát valószínűleg villámcsapás döntötte le, ma már nincs meg.

Vörös-domb (138): A néphagyomány szerint itt egy jelentősebb kuruc-labanc csata folyt le, és az egész domb vörös lett a vértől. Ha nincs is okunk kételkedni a hagyományban, de a helyszínt bejárva a permi vörös homokkő látható csupán, tehát nem a csata vére öntözte ezen erdős területet, hanem egy földtörténeti korszak hagyta itt e közetbe zárt nyomát.

Koromszó (95), Árpád-kori kolostor: „... *itt hajdanán barátok kolostora lévén, honnan még a mai napig is az alapköveket a lakosok ház építéséhez alkalmazzák, a törökök betörésekor minden korommá égettett.*” – innen veszi ez a dűlő az eredetét, olvashatjuk az 1864-es Pesthy Frigyes által készített leírásban.

E népi szófejtéssel szemben a valós magyarázat: a név előtagja az égetéses erdőirtásra utal, utótagja pedig az „aszó”, amely ’völgy’, ill. ’kiszáradt patakmeder’ jelentést hordoz. A kolostor helyétől keletre egy forrásból kis patakocska csordogált le még a múlt század közepén is, mára vize elapadt. Talán ez biztosíthatta az apátság vízellátását.

Egy 1235-re keltezett, valójában 1250 körüli állapotokat tükröző oklevél határjáró részében fordul elő: „... *a koromszói nemesek monostorának földjei*”. E nemesi család a Csák nemzetségből sarjad ki, szegről-végről a későbbi híres-hírhedt kiskirály, Csák Mátéval is rokonságban volt.

Ilyen családi monostor létesítése akkoriban amolyan státuszszimbólumnak számított. Csák Péter még 1237-ben szeretett volna kegyura lenni a borsmonostori apátságnak, de ez nem sikerült neki. Így talán már ő megkezdte, majd pedig István fia fejezte be ennek a nemzetségi kolostornak a felépítését.

1276-ban a Koromszó birtokot eladták a szomszédos Kórógyi családnak, ekkor a keleti oldalon három másik szerzetesi földbirtokot is említene: Bátát, Bátaszéket (Cikádor) és Zebegényt. Utóbbi egy kicsi bencés kolostor volt, amely két nagyobb szerzetesház feltevése, tehát vagy Bátáról, vagy Cikádorról érkezhettek ide szerzetesek, azaz bencések, vagy pedig ciszterek lehettek. Azt, hogy biztosan csak ez a két rend jöhet szóba, mutatják még az 1330-as évek pápai tizedlajstromai is, ahol a koromszói kolostor elöljáróját „apát”-nak nevezik.

A terepbejárásaink során az elpusztult falu területén pénzürmék kerültek elő, melyek közül a legrégebbi II. István ezüst denára /1116-31/. A szántóföldön Árpád-kori kerámiadarabok borítják a felszínt. A kisebb domb, vagyis a hajdani plébániatemplom helyén pedig emberi csontdarabokat találunk szétszórva, amely temetőre vall. Még a 20. század elején egy kisméretű harangot találtak a Koromszó dűlőben, amelyet utóbb az első világháború idején a hadikincstár lefoglalt és beolvasztott.

A koromszói kolostor ásatását 2003 őszén négy kutatóárokkal kezdtük meg. Két hosszú árokkal, 60-70 méterrel teljesen átszeltük a kolostor dombját. Több alapfalmaradvány és úgynevezett „kiszedett fal” került elő. Ez utóbbiak visszaigazolták azon forrásainkat, hogy a mázaiak sajnos kőbányának használták a 19. század folyamán a még meglévő maradványokat. Így lassacskán eltűntek a felszínen lévő falcsonkok.

Az ásatás vezérlete egy szinte teljes épségben fennmaradt 17 cm hosszúságú Árpád-kori kulcs. A kolostortemplom szélessége 24 méter, a hosszát még pontosan nem tudjuk. Az építmény háromhajós bazilika lehetett, amelynek déli mellékhajójában kegyúri sírokat is találtunk, itt letek örök nyugalomra az alapító nemesi család tagjai. A felületi kutatásokra 2007. május-júliusában került sor. Az ásatási szelvények révén a kolostorszárny és a templom déli mellékhajójának egy részlete került feltárára. Itt ép falmaradványokat és a koromszói nemesi család több, mint tíz tagjának a csontvázát találtuk, közülük öt nagyjából épségben, a többit sajnos megbolygatott állapotban. A család egykor itt állott udvarházának a törmelékével töltötték vissza egy kb. 800 éves pincét. Amikor ez előkerült, eszembe jutott egy néphagyomány. 1885-ben Varga János, a föld akkori tulajdonosa ezt állította: „Ezen a helyen állt valamikor a Törökház, és hozzátéve a déli oldalon volt a pincebejárat, ahol két tartályt tele pénzzel és három hordó bort ástak el...” Íme: monda és valóság itt ismételtlen összeér... A pince és az udvarház feltárását jövőre tervezzük.

Katolikus templom (45): A mázai lakosoknak sokáig nem volt önálló templomuk. Először a szászi plébániához tartoztak, utóbb Györe központtal új plébánia létesült. Máza mai kicsiny, neogótikus stílusú templomát 1913-ban építtette fel Brógli Béla, a helyi téglagyár és hengermalom tulajdonosa. A templom sekrestyéjében lévő kriptában nyugszanak a család elhunytjai.

Egyéb források, horgosok, érdekes nevek:

Büdös kút (145): Rossz ízű vizéről kapta a nevét. 1873-ban mintegy két öl mélységű állóvízként írták le.

Deák-fórák (65): Arról a tanácselnökről kapta a nevét, aki a forrást kiépíttette kúttá.

Dóra-vögyi horgos (63): A Dóra család szállásáról elnevezett völgyben húzódik.

Deák horgos (64): Deák családnevű lakott mellette.

Mise horgos, Császtai horgos (38): Ma az Arany János utca, illetve annak a folytatása. Egy igen régi útvonal, amely a császtai pincesoránál éri el a mai műutat. A Mise-horgos elnevezése onnan ered, hogy a mázai templom felépítése előtt ezen jártak át a hívek Szászvárra az Istentiszteletre.

Történt olyan eset, amikor mázai legény Császtába járt udvarolni. A horgosból kiérve útja a császtai temetőn keresztül vezetett, majd innen kiérve, a Kálvária keresztjei mellett kellett elhaladnia. Holdvilág volt, sejtelmes árnyékok vetődtek a sírok felől. A nagy feszületen egy alak mászott felfelé. A legény lába földbe gyökerezett a félelemtől, melyet még az is tetézt, hogy hátulról egy kéz érintette meg a vállát, hogy ne kiáltson rá a keresztben mászó alakra. Egy asszony volt az, aki a holdkóros férje után jött ki a temetőbe, mert szokásos éjszakai útjára indult. (Elmesélte Bencze István)

Másik esetet egy idős asszony mesélt el, akiknek a nagyszülei teheneket tartottak, és sokan jártak hozzájuk a házhoz tejért. Korán hajnalban megtörtént a fejés, a házigazdának sürgős dolga akadt, amiért Császtába kellett átmennie az előbb említett horgoson. Egyik helyen igen szűk és sötét volt az út, a bácsi nagyon sietett, nem nézett előre, nagy sebességgel felöklelt egy embert, aki szembe jött. Ez az ember elért a gazda házához, ahonnét a tejet vitte. Itt elmesélte, hogy a császtai horgosban valami nagy ló rohant vele szemben és fellökte őt. Másnap újra ment tejért, és kiderült, hogy a gazda volt a „ló”. (Elmesélte Ébert Jánosné)

Ördög-nyereg (146): Pesthy Frigyes féle 1865-ben lejegyzett hagyomány szerint: „egy nagy kőszikla, mely nyeret formál, a köznép által elneveztetett ördög nyergének.”

Ördög hegy (88): „nagy kősziklás hegy, a köznép egymást ijesztgette az ördöggel, minthogy e hegyen, ha erősen lebocsátja valaki a lábát, dobogás hallik.” Szászváron e két név a Dobogó északi részét jelöli.

Tófű

Szászvártól északra lévő kis település, amely okleveles forrásban először 1382-ben merül fel „Thofew” alakban. Tehát az eredetileg Tóffő volt, nem pedig Tófű. Hasonló nevű településekről tudunk a középkorban Somogy, Zala és Temes megyékben is. Az előtag annyi magyarázatot kíván, hogy innen indult az a többé-kevésbé mocsaras, vizenyős terület, amely a Völgysegi-patakot különböző szélességben végigkísérte, és napjainkban is itt-ott még nyomokban fellelhető: Magyaregregytől egészen Nagymányokig. Tehát ez volt e „tő”-nak a kezdete, azaz „fő”-je. /A fő = 'valaminek a kezdete, feje', így például emberfő./

A falu területén már a rómaiak idejéből is ismerünk lelőhelyet. A Bérces ház hátsó udvarán 1930 körül szántás közben beszakadt egy ló egy római sírboltba. Az itt előkerült római téglákat részben a ház belső járdájába építették bele. A temető helyén, ahol 1944 decemberében 13 katonát temettek el egy közös sírba, egy téglaegető kemencére bukkantak. Arról, hogy ez milyen korú lehetett, nincs adatunk.

A középkorból egy 1400-ban íródott oklevélben jobbágyköltözéssel kapcsolatban kerül említésre a falu, pontosabban az innen való kisebb nemes, Tóffői László. A megyei igazságszolgáltatás Csernyéden tárgyalta az ügyet. Ott Izményi Péter kijelentette, hogy azért vette el egy elköltöző jobbágyának a javait, mivel ez testvéréért, amidőn Tóffői Lászlóhoz szolgálatba adta, kezességet vállalt. Testvére, pedig Tóffői lovával és holmijával - összesen 40 új forint értékben - titkon eltávozott.

A török hódoltság során a falu lakossága kicserélődött. 1698-ban még lakatlan, ekkor a pécsi püspök birtokaként „Tofy”-nek írják össze. A 17-18. század fordulója táján rácok települtek le ide. Ezt egy 1745-ből való tanúvallomásból tudhatjuk meg. Ekkor egy Páll János nevű 62 éves császtai lakos azt vallotta, hogy a „...báttya mégh Törökidejiben Ráckozárt, Tóófeüt, Köblént, Maróczát és Bikalt Ráczoknak laktokban, ezeknek erdeiket vadászván megtanulta a határjeleket...”

Az Eszterházy család telepített ide Hessenből evangélikus németeket, akik 1725-ben érkeztek meg, először néhány évig adómentességet élveztek. 1767-ben nem volt szőlőhegyük, de szerződés alapján mindig volt borkimérési joguk. Az erdőben mind tűzifaszedésre, mind épületfa vágására az uradalomtól kaptak engedélyt. A 19. század elejétől a lakosok elég intenzíven művelték a dohánytermesztést, kereskedőknek adták el a termést. A második világháborút követően Tófű lakossága ismét kicserélődött: a németeket kitelepítették, a helyükre 1947-ben 135 fő magyar érkezett a Felvidékről.

Névanyag:

Tófü nevei gyakorlatilag a 18. század legelején betelepülő németek névadását tükrözik, így tehát korábbi, középkorra utaló elnevezéseket nemigen találunk. Csak az egyetlen, 1855. évi térképről ismeretes „Kanda” név mutat korábbi eredetre. Az újabb keletű tendencia, hogy a német neveket tükörfordítással magyarítják.

Templom, Kirche (5): A betelepülő németeknek már az 1730-as évek végén volt egy oratóriumuk, korábban magánházaknál imádkoztak. Érdekessége a később felépült evangélikus templomnak, hogy a liget szélén állt. Mivel a talaj itt ingoványos volt, a templom süllyedni kezdett. Ezért 1900-ban a temető elé egy dombra újból felépítették. Az alap kiásásakor egy régi kastély romjait tárták fel. Arról, hogy ez milyen korú volt nincs tudomásunk.

Zöld-kut, Stierloch, Bikaloch (9): Itt itatták a bikákat.

Nyárfaliget, Moraster (10): A falu lakói ide 1952-ben kanadai nyárfákat telepítettek. Itt több kisebb forrás is fakad.

Nagy makkfák, Lichplate (15): Védett terület, körülbelül 130-40 éves tölgyfák csoportja.

Gründe (42): 1972 óta telepített erdő, éger, nyár és hársfákkal.

Weingartenstück (43): Pesthy Frigyes szerint „Alterweinland”, „...szőlőhegy, mely legelőször volt szőlővel beültetve”, manapság már szintén telepített erdő.

Györei-sarok, Patschkerriemen (49): Pesthy Frigyes szerint „Botskor Riehmen”. Itt keskeny, nadrágszík, illetve pacskerszík darabok, parcellák voltak. A pacsker, ’kötött tutyi’, a környék németeinek kedvelt, jellegzetes lábbelije volt.

Aschenberg (61): Pesthy idejében 1864 körül még szőlő volt, korábban nyilván erdőségek lehettek, mivel itt hamuzsírt főztek.

Halastó, Erlenwiesen (70): Régen rét volt. A tavat 1962-ben létesítették. Kiváló horgászati lehetőséget biztosít.

Hegyhátmaróc

A falu nevének előtagját 1898-ban kapta. Ez megkülönböztető szerepű, amely Baranya megye sásdi járásának 1950-ig használatos „hegyhádi járására” utal. Amúgy a Hegyhát egy történetileg kialakult népi kistáj elnevezés, „hegyen túli” területet jelölő értelmében volt használatos a 18. század óta. Az ilyen népi eredetű tájnevek kialakulásánál nem a földrajzi szempontok érvényesültek, sokkal inkább a népi tájtudat. Ez pedig figyelmen kívül hagyja a földrajz tudományos érveit: nincs tekintettel a szerkezeti vonalakra, a vízválasztókra, de a felszínelaklatokra sem. A közigazgatás mesterségesen kialakított határait sem veszi figyelembe. A népi tájszemlélet apáról-fiúra szállva hagyományozódott, így tartva számon, hogy mely községek „hegyhádiak”, és melyek „völgyeségek”.

Szóval a középkor évszázadaiban elég gyakran feltűnő Maróc nevének alakulására két feltevés is ismeretes. Lehet egy szláv Moravci, tulajdonképpen ’morvák’ átvétele, vagy pedig a magyar Marót>Maróc személynév helynévként való alkalmazása. Ez utóbbit sokkal valószínűbbnek tartjuk.

A falu első okleveles említésekor 1328-ban „Morouth”. Később a Nevnai Treutelek e vidéken kialakított birtoktömbjének a részévé lesz, 1399-ben már Maróc is az övék. 1422-ben az elhunyt Treutel Miklós leányai: Katalin és Borbála Cseh Péternek adták át, az atyjuk után maradt összes birtokuk

közül a Tolna megyei: Bolta, Szoroszló, Szentmihály, Kerekliget, Vargány, Köbli, Szalatna, Hillye, Bikal, Kozár és Maróc helységeket. 1440-ben lévai Cseh László anyjának (Péter özvegyének) és anyja testvérének az olasz Mikoló jegyesének életük tartalmára Maróc, Bolta és Köbli birtokokat átadta, e két nő pedig 1456-ban e helyiségekben, azaz Marócon és Köbliben való jogait Szekcsői Herceg Pálra ruházta át. De azért Cseh László, midőn 1459-ben Guti Országh Mihály nádorral kölcsönös örökösödési szerződésre lépett, ezeket a birtokokat is magáénak vallotta. Mikor azután 1464-ben Nevnai Treutel Miklós meghalt, az ő, mint magban szakadt nemes birtokait, Marócot, Boltát Szekcsői Herczeg Pálnak, Parlagi Györgynek és Kállai Pálnak adta a király, ami ellen Cseh László nem késett azonnal tiltakozni, így a nevezettek nem is jutottak e helyiségek tényleges birtokába. 1487-ben Maróc, Köbli, Bolta és Szoroszló a gersei Pető családnál vannak zálogban lévai Cseh Jánostól.

Még két hatalmaskodással kapcsolatos oklevelet ismerünk. Lévai Cseh Péter özvegyének maróci jobbágysai 1459-ben megverték Kedheli Jánosné lipócai jobbágysait. 1489-ben Zsigmond pécsi püspök Szász mezővárosban lakó jobbágysai Lévai Waydaly János Marócon lakó jobbágysait, Garay Mátét előzetes engedély és tartozásainak rendezése nélkül összes javaival együtt Marócról Szászra költöztették. 1542-ben „Egyházasmaróc”-ként jegyzik fel a magyar portális adólajstromok, de egykori lakói már elmenekültek és nem lehetett őket utolérni.

A török kiűzését követően átmenetileg lakatlan, majd rácok települnek itt meg, akik a 18. század elején továbbállnak. A helyükre 1733-ban Schwarzwaldból 10 német telepes családfő érkezik. A terület birtokosa ekkor még gróf Rindsmaul Farkas, majd 1735-ben Petrovszky József jómódú középnyemesé lesz a falu. E család kihaltával, 1841-ben báró Puchner Antal kezére kerül a Bikal központtal rendelkező uradalom. / A Puchnerek történetéről bővebben lásd Bikalnál !/

A 18. század második felétől kezdenek már magyarok is megtelepedni a faluban, az 1970-es évekre pedig túlsúlyba kerülnek.

Névanyag

Templom, Kirche (10): A középkorban már volt itt templom, mivel 1542-ben „Egyházasmaróc”-ként írják össze a falut. Az 1756-os kánoni látogatásban azt jegyzik fel, hogy a régi templom kőépület volt. Romjai helyenként még kilátszanak. Erre épült rá egy fatemplom, melynek a védőszentje Szent Imre.

Csárda-főd (24): A helybeliek szerint itt telepedett le először a falu német lakossága. Mivel a dombtető nagyon huzatos, széljárta helynek bizonyult, és víz sem volt elegendő, a védettebb völgybe - a jelenlegi falu helyére - költöztek. Itt a vízhez is könnyebben hozzájutottak.

Hirschacker (30): A szarvasok vonulási útja volt. Pesthy Frigyes 1864-ben ezt jegyezte le: „Hajdan nagy erdő lévén, mellyen szarvasok és őzek voltak.”

Raitzenfeld (31): A rácok emlékét, illetve másik névalakja egyes térképeken „Harmadik Nyomás” a művelési rendszerre, azaz a háromnyomásos gazdálkodásra utal.

Kálvária, Kálvárienberg, Rác-temető (34): Pesthy szerint „...az itten lévő Kálváriahegyről...ittén régen egy rác templom is állott.” - Ma is kálvária három kereszttel.

Egyházaskozár

A falu „kozár” utótagja a kabarokkal a magyarsághoz csatlakozott és itt letelepült kazár néptörzsek csoportjára emlékeztet. Az előtag már a középkor évszázadaiban került a névhez: ez megkülönböztető szerepű volt, mivel szemben a környező településekkel Kozárnak volt egyháza, vagyis temploma. A neve a 18. században betelepülő rácok nyomán egy jó ideig Ráckozár volt.

A területét már az újkőkori embere is alkalmasnak találta a megtelepedésre, az úgynevezett „vonaldiszes kultúrához” tartozó edénytörödékek, és egy magkő került területéről a pécsi múzeumba. A Köveskút dűlőben próbaásatás is folyt: itt őskori edények, egy orsógomb került elő, továbbá nem messze egy vízmosásban egy csontvázas sír, amelynek melléklete egy vaskard volt. A rómaiak emlékét a Bikal patak jobbpartján húzódó dombosor temetője idézi fel. Sajnos itt 12 sír semmisült meg a gát építésekor. A kiérkező régész, Vaday Andrea három sír leletmentését végezhetette csak el. Az egyik közülük hamvasztásos volt. Mellékleteik: téglaszínű korsó és kisedények, bronztorques, hagymafejes bronzfibula, üveg-pohár, állatfejes bronzkarperec, vasnyárs, üvegpaszta-gyöngyök. Honfoglalás kori leletről ez ideig nincs tudomásunk.

Az Árpád-kor oklevelei is hallgatnak a faluról. Csak az 1330-as évek pápai tizedet fizető papok listáján szerepel plébánosa, István több alkalommal. 1363-ban a Zselici Kozár Mihály 40 márkáért eladta a területén lévő birtokát, az ugyanott lévő Szent Mihály egyház kegyúri jogával együtt. Tehát ekkor az egyik arkangyal tiszteletére volt felszentelve a templom, nem sokkal később 1374-ben is „Eghazaskozár”-ként emlegetik. 1492-ben Céli Bernát Felsőkozáron lévő birtokrészét eladta 200 aranyért Varsádi Györgynek.

1542-ben a magyar rovásadó összeírás szerint Bodó Farkasé 4 porta, de van már 6 elhagyott ház is. Plébánosa ekkor igen nyomorúságosan él, mivel Werbőczy Imre népei folytonosan zaklatják a helységet átvonulásukkal. Ennek ellenére 16. század folyamán végig lakott volt a falu, sőt a török defterekben az adózó családfők száma 12-ről 1582-re 17-re emelkedik. A hódoltság utolsó éveiben néptelenedett csak el, de 1696-ban újra benépesül: rác családok telepedtek itt le. Kozár a Rákóczi-szabadságharc végére ismét pusztá lesz. Ekkor Eszterházy József birtoka, aki 1717-ben rácokat telepít ide. A 18. század közepére a lakosság zöme szerb, de a következő évszázad végére folyamatosan kitelepülnek.

1752 és 1768 között nagyszámú luteránus német telepedett le ide, akik Hessenből és Württembergből érkeztek. 1947-48-ban a kitelepített németek helyére moldvai csángók, bukovinai székelyek és felvidéki magyarok költöztek.

Templomok:

Láttuk, hogy Kozár igen sokszínű népességi és ezzel együtt vallási tarkaságot mutatott. Noha a 18. századtól folyamatosan laktak katolikus magyarok is itt, de számuk elenyésző volt a falu más vallású népességéhez képest.

1756-ban a kánoni látogatás szerint van templomrom toronnyal, a pusztulásnak indult szentélye áll még. 1783-as hasonló feljegyzés szerint, húsz éve a tetőt kivéve még állt az egész templom. Azóta a község nem katolikus lakói elhordták az oldalfalakat, meg sok követ is az evangélikus lelkész lakásához és az iskola építéséhez.

A hajdan virágzó középkori templom romjai mellett három temető volt, a katolikusok, a görögkeletiek és az evangélikusok részére, melyeket kis árkok választottak el egymástól.

Rác templom (35): Még a Rákóczi-szabadságharc előtt is volt már a görögkeletieknek kis kápolnájuk. Ennek a maradványaiból 1755-ben új templomot építettek, amely 9 öl hosszú volt, mellette fatoronnyal. 1780-ban királyi engedéllyel szilárd anyagból készítették tornyot.

Rác temető (15): A helybéli lakosok szerint 1958-ban itt egy katakomba maradványait tárták fel.

Vaskapu (31): Egy síremlék van a kerítésbe építve ezen a helyen.

Evangélikus templom, Evangelische Kirche (29): Műemlék II. József türelmi rendelete után készült el, 1783-86 között épült. Az evangélikusok a környező községekkel együtt már 1779-ben engedélyt kérnek a felépítéséhez, ehhez 3971 forintot össze is gyűjtenek.

Baptista templom (22): Imaház, amely 1904-ben épült.

Egy elpusztult középkori falu:

Köves-kuti-szöllő (50) Köves-kut (57), Köves-kuti-tábla (62), Köves-kuti-árok (63): A kozári lakosok is tudtak róla, hogy e helyen egy pusztult falu létezett. Kövel kirakott kutat jelöl a neve, amely a középkorban is már megvolt. Kozárral együtt említik meg egy 1374-ben kelt oklevélben. A török időkben is folyamatosan lakták, nyilván a felszabadító háború idején pusztulhatott el, és lakói már később nem tértek vissza. A „Köves-kuti-szöllők” aljában ma is több forrás, illetve kút van.

Királ-kut, Mátyás-kut (123): A néphagyomány szerint erre járt Mátyás király és ennél a kútnál megpihent. A forráskútnál volt szép ebédlőhelye.

Harang-kuti-rétek, Harang-kut, Glockenbrunnen (130): Noha erről semmilyen hagyomány nem maradt fenn, de feltételezhető, hogy a név alapján itt is egy harangot letek a lakosok.

Valssgrub (117): Minden valószínűség szerint egy csatátér, „Walstatt” temetőjére utal e név. Köznyelvi átírásban: Walsgrube = ’csatagödör’. Itt zajlott le a híres csata 1542-ben, amelyet Tinódi Lantos Sebestyén is megénekelt a következő évben: „Werbóczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja” címmel.

Történt, hogy 1543-ban Szász és Márévár védői is feladták az erősségüket. Tolna megye déli részén Döbrököz vára akkor még magyar kézen volt. A vár ura, Werbőczy Imre állandó harcban állott Kászim mohácsi és szekszárdi szandzsákbéggel, mivel csapataival akadályozta a törökök szabad vonulását az Eszék-Mohács-Buda útvonalon. Ez persze nem tetszett Kászimnak, és dühében bajviadalra hívta ki Werbőczyt és tisztársait. Ezekből rendre a magyarok kerültek ki győztesnek, úgy, hogy Kászim bég az ő bajvívóinak különféle ajándékokkal kedveskedett. Köztük volt Recsef vezér is, akinek az emléket egy horgos máig megőrizte Császa területén. /Ezt lásd Szászvár neveinél!/ A zsákmányszerző törökök a szászvári csetepaté után északra vonultak tovább. Ez a hely a mai Egyházaskozár belterületétől délkeletre esik, és „Jauka” a neve. Kászim vitézei „nagy vigan” voltak, hiszen útközben újabb zsákmányra tettek szert:

*„Igen száguldának, ők sokat rablának,
Az szegin községben sokat fogdosának,
Kozári mezőre mikoron jutának,
Ott ők megszállának, nagy vigan valának.”*

Közben hírvivői révén, Werbőczy is megtudta, hogy mire készül Kászim bég. Ezért csapataival habozás nélkül a kozári mezőre vonult és váratlanul lecsaptak a törökre, akik egy része elesett, a többi megfutamodott.

Maga Werbőczy is megsebesült a közelharcban: „...egy terek üt arcul találá...”-tudósít Tinódi. A döbrököziek kilencven törököt levágtak, és azoknak fejét vették, a magyar foglyokat pedig kiszabadították. A hely tehát nem véletlen kapta a „Jauka”, vagyis ’jajgatás’ nevet, ugyanis a falu akkori szerb lakói hallhatták a csata zaját, és a törökök jajveszékelését. Tehát ezen a helyen lehet a csatában elesett törökök temetője.

Bikal

A területét már az őskor embere is lakta. 1952-ben az itteni Állami Gazdaság területén silógödör ásása közben cserépdarabokat találtak, melyeket Márton Sándor tanító 1952-ben ajándékozott a pécsi múzeumnak. A bütykös-díszes edények, új kőkori vagy rézkori telepre mutatnak. Egy másik, tormaí tanító is jeleskedett a leletbejelentéssel. Az Alsó utca és a Főút közötti részen eső után rendszeresen lehet látni embercsontokat a felszínen. Állítólag lovas temetkezést is találtak, amely egy avar vagy a honfoglalás kori vitézé lehetett. Pontosabb lelő körülményeit sajnos nem ismerjük.

A falu neve a régi magyar bik 'bükk' és az 'alj, alsó rész' összetétele. Tulajdonképpen értelme: 'bükkös erdő alja'. Tehát a középkorban itt ilyen erdőségek lehettek.

Bikal falu nyilván már az Árpád-korban is létezhetett. Noha első okleveles előfordulása csak 1325-ből ismeretes. Ekkor a Sente-Mágocs nemzetségből való János eladja Bikalt és Szalatnakot Treutel Miklós pozsonyi ispánnak. Ekkor készült határjárás is megerősíti a falu elnevezésének az eredeti motívumát, ugyanis tényleg nagy erdőségeken kellett a korabeli határjáróknak átmenniük. Vegyes erdők lehettek, ezt a határként megjelölt fák többféleségéből gondoljuk: juharfa, barkócafa, majd mielőtt Bikalra érnek, tölgy van megjelölve. Visszakanyarodva is erdőségeken vezet az út, egyik völgyben pedig az „Égerkút” nevű forrást emlegetik, tehát e körül nyilván égererdővel is számolhatunk.

Később is több oklevélben találjuk meg a falut, többnyire „Bykol” alakban. 1370-ben például Cerkvenyk nevű Pozsega megyei birtokot cseréli el az említett Treutel Miklós szintén hasonló nevű unokája. Ekkor Bikal mellett Szalatnak és Hillye is fel van sorolva. Tovább tallózva, 1484-ből fennmaradt egy jegyzék, amely már a Gersei Pető család tulajdonában lévőnek sorolja fel Bikalt. Az itteni jobbágyok szolgáltatásait rögzítő listán még szerepel a környékről többek között Boltha, Zalathna, Kapas, Hillye és Marocz is. 1504-ben II. Ulászló meghagyja a székesfehérvári keresztes konventnek, hogy iktassa be Erzsébet és Eufémia nevű leányait több Baranya, illetve Körös megyei prédiumba (pusztába). A király korábban „fűsította” őket, nekik adományozván az e birtokokban rejlő esetleges királyi jogokat is.

Bikal a török hódoltság alatt folyamatosan lakott volt. Bár 1579 és 1617-ben készült defterek egyik részét pusztának veszik föl. A 17. század végén a felszabadító hadjáratok során elnéptelenedik, ekkor a Babocsay család elhagyott falujaként írják le a nevét. Ez idő tájt görögkeleti délszlávok, azaz rácok laknak itt átmenetileg. A Rákóczi-szabadságharc alatt viszont ismét elnéptelenedik a falu. Ezután a környékről néhány magyar is idetelepül.

A kamarai birtok 1728-tól már Rindsmaul gróf tulajdona. Lakói Pesthy Frigyes 1865-ös leírása szerint: magyarok, horvátok és németek. *„Horvát lakói Zrinyi Miklós szigetvári hős, valamint Jurisits Miklós, a kőszegi vár hőséne Turopolyából idejött maradványai - a kamara által itt telepítették le. Német lakói a szomszéd megyékből, részint Németországból jöttek.”*

A szomszédos Nagyhajmás lakói között máig elevenen él a hagyomány, hogy ők Jurisits Miklóssal jöttek Magyarországra. Napjainkban is élnek Jurisics nevűek Nagyhajmásra. Az 1729-es kánoni látogatás nem csupán Bikal katolikus templomának az állapotáról szolgál információval, hanem megemlíti, hogy *„...lakói mind horvátok. Jámbornak látszanak, de nagyon keményfejűek és kormányozhatatlanok.”* A szláv nevek zöme nyilván horvát névadás lehet, mivel a rácok csak rövid ideig laktak itt. Ilyenek a következő dűlők: Mulják, Brezik, Katits, Sáskovicza, Osztovcza. Itt említjük meg az evangélikus németek beköltözését követő vallási villongásokat, amelyet egy falucsúfoló is fenntartott: „bikali lutrányosok”-ként illették a környező magyar falvak lakói az itteni evangélikus németeket.

A délszlávok részben elvándoroltak, részben beolvadtak a helyi lakosságba, amelynek számában a 18. század végére már a németek kerülnek túlsúlyba.

Puhner-kastély, Kastel (18):

A bikali uradalom a Petrovszky familia 19. század eleji kihalását követően átmenetileg kamarai kezelésbe került, majd a király 1841-ben báró Puchner Antal tábornoknak adományozta.

Puchner Antal építtette az 1840-es évek végén klasszicista stílusban a kastélyt. Az építtető katonai karrierje még a napóleoni háborúk idején ívelt fel, részt vett a fontosabb ütközetekben, a döntő lipcsei csatában is, ezután már őrnagy. Az 1820-as években ezredessé teszik, 1834-ben a pápai államot megszálló osztrák egységeket vezényli. A magyar szabadságharc idején szembefordul a forradalmi kormánnyal. 1849 elején több csatában is megmérkőzik a magyar seregekkel. Változó sikerű harcok után Bem tábornok csapatai kiszorították Erdélyből. Később már megrokkant az egészsége, 1852-ben halt meg Bécsben. Új birtokán, a maróci temetőben készített családi kriptában helyezték örök nyugalomra.

Először még 1841-ben látogatott Bikalra, ekkor az intéző házában, későbbi alkalommal az urasági vendéglőben szállt meg. Az első terve az volt, hogy Marócon építtet fel egy nemesi kúriát, mivel ott vadászatra is alkalmas nagy erdőségek voltak. Örököse Puchner Hannibál (1820-1890) lett, aki hasonlóan apjához korán belépett a hadseregbe, idővel ő is elérte a tábornoki rangot, de nem futott be akkora karriert. Részt vett 1848-ban a bécsi forradalom leverésében, később apja hadtesténél segédtsz Er-délyben. Az 1859 évi itáliai hadjáratban többször megsebesült, de ennek ellenére részt vett a solferinói csatában is. Elhanyagolt lábsebét a háború után nem tudták tökéletesen meggyógyítani, ezért 1861-ben nyugdíjba vonult, és családjával együtt Bikalra költözött.

Unokája, Károly, szintén katonai pályafutást követően 1896-ban leszerelt és családotul Bikalra költözött, ahol maga vette kézbe az uradalom vezetését. Még ő határozta el a kastély átalakítását, bővítését, de váratlan halála után ez az özvegyére maradt. Aki viszont meglehetősen pazarló életmódot folytatott, a birtok bevételei nem voltak elegendőek a bővítés költségeihez. 1897-ben a maróci birtokot bérbe adták.

A gyermekek osztozkodását követően a kastélyban báró Puchner II. Károly maradt. Ő a világháborúban a hadiflottánál szolgált, s az összeomlás előtt nevezték ki fregatthadnagynak. Második feleségétől két gyermeke született: Károly és Pál. A nagy épület fenntartása komoly teher volt a kis birtokon, amelynek a területét az 1921-es Nagyatádi-féle földreform tovább csökkentette.

Puchner családot 1949-ben egy parasztházba zsuppolták ki, és még további zaklatásokat is el kellett szenvedniük ezután. Az utolsó bikali földesúr báró Puchner II. Károly 1985-ben hunyt el. Fiai és unokái ma is Bikalon élnek.

Evangélikus templom, Evangelische Kirche: 1876-ban épült fel.

Katolikus templom:

Az 1729-es kánoni látogatás szerint a bikali ideiglenes anyagokból készült templomot a lakosok a saját költségükön sárral és faanyagból építették, náddal volt fedve. Az oltár alsó része téglából és sárból készült, felső részét kilenc papírképből összeragasztott háttér képezi. Védőszentje: Szent Jakab. Van egy harangjuk is. A templom mellett volt egy körülkerített temető. Talán korábban is lehetett temploma Bikalnak, ugyanis a harangon ez a felirat volt olvasható: „*Ad honorem spiritus sancti AD 1475*”, vagyis a Szentlélek tiszteletére készült az Úr 1475. évében. Nem tudjuk, hogy ma is megvan-e még ez a harang.

A kis fatemplomot - nyilván a hívek számának gyarapodása miatt - 1743-ban kibővítették, de a század vége felé már szinte romokban hevert, ezért Eszterházy püspök bezáratta. Sok huzavona volt az új megépítése körül, sem a község, sem pedig a kegyúri család nem igazán akart áldozni a felépítésére. A zsugori özvegyet, Nyitrai Máriát csak nehezen lehetett rávenni, hogy kegyúri kötelezettségét teljesítse.

A birtok átvételekor még a korábbi tulajdonos, a Petrovszky fiúk által a helyszínen összegyűjtött téglákat is részben eladta, részben gazdasági épület emelésére használta fel. Csak Winkler Mihály gödrei esperes-plébános, tiszteletbeli kanonok buzgóságának és anyagi támogatásának köszönhetően készült el. Az új templom 1797-ben lett felszentelve Szent Anna tiszteletére. Bikal vegyes nemzetiségi összetételét tükrözve nem csak magyarul, hanem horvátul és németül is elhangzottak az avató beszédek.

Elpusztult középkori falvak:

Kápás (38), Főső-Kápás (36), Kis Kápás (45): Először 1399-ben tűnik fel egy oklevélben, később is több említését ismerjük még. A török hódoltság alatt is folyamatosan lakott lehetett, 1579-ből fennmaradt török defterben „Kápás falu Gödör pusztával” bejegyzést olvashatjuk. A „Kis-Kápás”-ban malomköveket találtak a bikali lakosok, akik az 1970-es években még tudtak róla hogy itt egykor falu volt. Nyilván egy középkori malom állhatott ezen a helyen. A „Kápási-árok” e dűlőben eredő része két patakágból indul ki, amely itt folyik végig. Az 1745-ből fennmaradt határvizsgálati jegyzőkönyvekben ez áll róla: „Bikaltól északra...Jobbágyság birta, ahol az elrothadt Körtvélyfa és Három Ihárfa a Kápás Réteknek nevezett hely vagyon.”

Ekkoriban Mágocs, Bikal és Mocsolád birtokosai között vita tárgya volt bizonyos határrészek hova tartozósága. Ha e perek nem hoztak igazságos, megnyugtató választ, bizony verekedésekre is sor került. Az akkori nézeteltérésekre utal a mágocsi „Pörös”, „Pörös erdő” és az alsómocsoládi szintén „Pörös-dűlő”. 1754-ben a „Kápási Cserben Pörös Földön esett a verekedés”, a bikaliak nagy zenebonával Mágocs felé Kápasra érkeztek, itt folyt le a verekedés.

Vargánya (119), Alsó-Vargánya (109), Főső-Vargánya (116): A néphagyomány szerint a régi Bikal helye. Valójában egy elpusztult falu, Vargánya névemlékét őrzi, amely először 1325-ben merül fel egy oklevélben Köblény és Szalatnak között, történeti adatait Szalatnaknál sorakoztattuk fel, helye talán áthúzódott a mai Bikal területére is.

Hilje, Hilja, Hille (107): Egy elpusztult falu névemléke. Középkori adatait lásd Szalatnaknál! A falu mellett folyhatott el a „Hillei árok”, másik nevén „Saskovica-i-árok”. Ettől nem túl messze van a „Curok”, illetve „Szurok” dűlő, ahol a bikaliak által megőrzött néphagyomány szerint valóban egy falu volt.

Pusztara, Pusztora (96): „...gödrös és vizmosásos legelő-Pusztára nevű víz öntéseknek kitett rét”- alapítják meg róla 1868-ban. A név utalhat egy amúgy ismeretlen, elenyészett egykori településre.

Két fontos vízfolyás:

Hajmási-árok, Hajmaser graben (42): Nagyhajmás felől érkezik a bikali határba. A falu alatt torkollik bele a Bikali-árokba, vize halastavakat táplál.

Bikal-árok, Nagy-árok, Bikal patak (98): Az 1745-ös határvizsgálatban ez áll róla: „Bikali patak vizét, amely a malomra folyik a ráczok Kalilónak nevezik. Azon forrás kutnak vize, amelyik Bikali Patakba be-szakad, a határ Bikal, Mágocs és Mocsolád között.”

Alsómocsolád

A Pesthy Frigyes által lejegyzett összeírás szerint a falu neve: „...slavul mocsilo (áztató). A régiek mondása szerint valamikor ráciz falu volt.” E néveredeztetés tényleg helytálló, a tudományos vélekedés is így gondolja. E helységnév a dunántúli nyelvjárásokban jelenleg is élő „mocsila, mocsolya” = ’mocsár, pocsolya, len- vagy kenderáztató’ főnévből alakult. A magyar népnyelvben élő forma szláv eredetű forrásaként a horvát, vagy a szlovén jöhet szóba. Tehát a falu mocsár szélére települt.

Területén azonban régebbi korok emlékei is felszínre kerültek. Két jelentős kincsleletről van ismeretünk. 1900-ban egy 1296 darabból álló római ezüstpénz-leletet találtak, a legkorábbi érme Kr. e. 79-ből való, a legkésőbbi darabokat pedig a Kr. u. 161-169 közötti években vertek, tehát ekkoriban kerülhetett a földbe. Még 1909 előtt egy 28 darabból álló római ezüstpénz-leletről is tudunk.

Tombi János földműves szerint a „Pohár-gödör” közelében sírokra bukkantak, amelyekből hun és avar ékszerek kerültek elő. A helyi néphagyomány szerint a hunok egy nagy csatát vívtak itt egykor. Mi ebből a valóság? Nem tudjuk.

A falu első okleveles említése az Árpád-kor végéről való, 1294-ben „Mocholay” formában írják le a nevét.

Ezután jó másfél évszázadig hallgatnak róla a forrásaink. A 14. század elejétől lassan kiépülő Móri uradalom egyik faluja lesz Mocsolád is.

1332-ben emlegetik először a Sente Mágocs nemzetségből kisarjadt família egyik tagját Móry Gergely fia Csamát. /Az ő birtokában volt Hymesd falu, a mai Vékény északi zugában./ A Móri birtoktömbhöz tartozott még, a Mórin lévő nemesi udvarház, továbbá Kapornak, Jércetető, Vargány és Kisalmás. A család anyagi romlásba került 1445-ben és ekkor 2000 aranyforintért zálogba vetik ezeket, ami a gyakorlatban ideiglenes eladásnak felelt meg. Következő birtokosai: Kesencei János pécsi püspök, illetve Ervencei László pécsi kapitány. Majd Mátyás királytól 1479-ben új adomány címén a Győr megyéből származó Poky család kapja meg. Tőlük 2500 aranyért Török Ambrus veszi meg Mocsoládot, illetve az egész birtoktömböt. 1513-ban csereszerződés révén Héderváry Ferenc tulajdonába kerül, ekkorra már Jércetető, Kapornak és Kisalmás pusztává lesz.

A török hódoltság alatt folyamatosan lakott volt, míg 1554-ben csak 16, úgy 1582-ben már 25 adózót vesznek itt lajstromba a török defterdárok. Mocsolád a felszabadító háborúk során válik lakatlanná. 1696-ban néhány rác települ ide, de hamarosan továbbállnak. 1714-ben kamarai kezelésben lévő pusztának írják össze, amelyet a nagyiagi telepesek használnak. Ekkor van 30 hold szántója, 6 kaszálója, erdeje jó épület-és tűzifát biztosít. Elhagyott temploma áll még.

1724-ben a Sztankovánszky család kezére kerül a falu egyik fele. Első új telepesei 1727-től érkeznek. A család a Liptó megyei Sztankova helységből származik, régi nemes família. Sztankovánszky András és Horváth Julianna gyermeke Jusztina volt, aki a bonyhádi Perczel Tamással 1750 körül házasságot kötött. A két család összeolvadásával a közös birtoklás évei következnek ezután. A 18. század végén németek is kezdtek betelepülni a faluba, számuk a 19. század közepére a lakosság 1/3-át is elérte.

Elpusztult középkori falvak:

A mai Alsómocsolád területén több elpusztult falu névemléke maradt fenn.

Pusztaszentegyház-i rétek, Pusztatemplomi-rétek (69) Szent-kút (79), Pusztatemplom, Pusztaszentegyház (79): A helynév a falu határának északkeleti, Bikal felé eső részén található. A bikali út keletre forduló kanyarulatában, a mai falutól kb. 800 méterre. A helyi hagyomány szerint itt volt a régi Mocsolád falu és annak temploma. Pesthy Frigyes erről ezt írja: *„...régente egy templom állt itt, állítólag rácz templom, alapjából még most is találni részleteket.”*

Sokkal valószínűbb azonban, hogy az említett Móri nevű falu templomának helyét rejtje a domboldal. Az 1733-ból való plébániákat taglaló összeírás még viszonylag jó állapotban lévőnek említi az elhagyott templomot: *„...régente, téglából épült Szent Adalbert püspök tiszteletére. Valamikor elég nagy falaiból három majdnem ép, a negyedik a szentély boltozatával együtt romos.”* Az 1783-as kánoni látogatás is megemlékezik e romokról. Ekkor már van egy harangláb is mellette, és egy kép nélküli kereszt.

A néphagyomány szerint a templom harangja akkor esett ide a kút helyére, amikor a török ágyúzta a falut. Ahol a harang leesett és eltűnt a földben, forrás fakadt. Ezt csodának vélte a megmaradt lakosság, és sokáig idejártak imádkozni e forráshoz. Ez lett a Szentkút (79), ahová még az 1900-as évek elején is körmeneteket vezettek. A mélyben állítólag meglették a kisharangot, amely a mai mocsoládi templomba került. Kis mérete talán valóban középkori eredetre mutat. Kulcsár József szerint e talált harangot különösen zivatar ellen tartják hatásosnak. *„Régebben senki nem szokta itt a gabonáját biztosítani, még a jégveréstől sem féltek a lakosok. Hiszen, hogyha egyszer a kisharangot meghúzták, a veszedelmes felhők nyomban szakadoztak és elvonultak a határ közeléből.”* - állítja róla.

A hagyományokról lefejtve az évszázadokon át rájuk rakodott mondai elemeket, a következő valós tényeket rögzíthetjük:

1966-ban a halastó gátjához nagy tömegű földet termeltek ki innen. Ekkor valóban település nyomai: tégladarabok, emberi csontok, cserépdarabok kerültek elő itt. A múzeum régésze már késve érkezett, mert a helyet teljesen szétdúlták a gépek. A megmaradt nyomokból és leletekből Árpád-kori településre lehet következtetni. A középkorban Mocsoládnak nem volt temploma, tehát a hagyomány eme része nem állja a kritika próbáját. Az 1330-as évek pápai tizedlistáin viszont szerepel Móri papja, évi átlagban 11, 2/3 báni denárt fizetett.

Ravaszlik (207), Ravaszliki-rét (175), Ravaszliki-malom (194): A régi magyar nyelvben a „ravaszlik, rovaszlik, rohaszlik” jelentése ’rókakotorék, rókalyuk’. Noha a falu csupán az 1542. évi magyar rovásadó összeírásokban kerül említésre, ennél nyilván jóval korábbi lehet. A 16. századi magyar és török adóíveken is szerepel a neve, az utolsó adatunk 1630-ból való, ekkor „Ravaslik”-nak jegyzik le.

Olaszfalu (90), Olasz-berök (106), Olaszi-dülő (107): A település neve az újlatin nyelvet beszélő, minden valószínűség szerint vallon telepesek falvát rejtje magában. Tehát viszonylag késői okleveles feltűnése ellenére a névelemzésből kideríthető, hogy Árpád-kori lehetett.

Több hasonló telepés faluról tudunk Baranyában: így Pécs közelében volt Olaszárpád, Szederkény mellett pedig a ma is létező Olasz nevű falu, végül a középkori Pécsvárad egy részét is Olaszfalvának nevezték.

A falu a „Bikal-árok” mentén húzódhatott, valószínűleg Mágocs irányába. Ezt igazolja az 1745-ös határvizsgálat jegyzőkönyve is: *„Napnyugatnak elmarad Mocsolád határja és kezdődik a mágocsi határ, mely határban Olaszfai Diverticulum, melyben a malmot régente egy rátz birta.”*

Azt, hogy ki és pontosan mikor telepítette ide a középkorban ezt az újlatin népcsoportot, nem tudjuk. Annyi viszont feltételezhető, hogy talán a közeli mágocsi apátság telepítése lehetett, hiszen a pécsváradai bencések és a zirci cisztercitáknak is volt hasonló hospes /vendég/ telepítése. Az első okleveles feltűnése igen késői. 1455-ben V. László király új adományként Solyagi István fiának Jánosnak adományozza több más Tolna megyei birtokkal együtt. A török hódoltság idején is folyamatosan lakták, nyilván a felszabadító hadműveletek során válik pusztává. A falu a Bikal-árok mentén terült el, Pesti János tanár úr itt kb. 400 m²-es területen talált cserépdarabokat, melyeket a pécsi múzeumnak szolgáltatott be.

Baláta: A déli szláv eredetű szó jelentése: 'mocsár, sár, tó'. Nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a mai Alsómocsolád területére esik, bár valószínűbb, hogy Gerényes irányába húzódott át. Oklevélben először csak 1397-ben tűnik fel. Harminc év elteltével van ismét hírünk róla. Ekkor Zsigmond király Nemai Kolos Jeronimus fiának, Lászlónak, illetve Bösi Ördög János fia Istvánnak adja 400 forintért zálogba több tolnai faluval, köztük a nyilván ekkor is már határos Gerényessel együtt. 1504-ben II. Ulászló leányainak birtokába jut. A 16. századot átvészeli, utoljára 1626-ban említik, későbbi sorsa ismeretlen.

Vargánya, Vargányai dűlő (131): Bár névemléke itt is meg van, valószínűbb, hogy Szalatnak mai területén lehetett e pusztult település. Történeti adatait ezért lásd ott!

Monyaros, Magyarós (118), Magyarósi-ódal, Magyarós-tető, Magyarósi-högy (102-104): Gerényes és Ág község felé eső határrészen is volt egy hasonló helynévcsoporthoz tartozó hely. Az elnevezés mogoróbbokkral benőtt helyre utal. Figyelembe véve az 1399-es okleveles előfordulását mégis úgy tűnik, hogy inkább a mai Bikal felé eső határrészen lehetett. Magyar összeírásokban utoljára 1626-ban szerepel, nyilván e falucska is a felszabadító hadjáratok idején néptelenedik el.

Templom, Szentegyház (20):

Alsómocsolád római katolikus temploma 1826-34 között épült. Az 1842. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv ezt írja róla: *„...új építmény, téglafalakkal, jól vakolva, cseréppel fedve, kívülről-belsőre meszelve. Tornya jó anyagból van, bádofedéssel. Három harangja van. A templom alatt a Perczel család kriptája, őket építették...A templom boltozott, szentélye csiszolt kőlapokkal, hajója téglával padlózva, jó állapotban van minden. A főoltár Szent András apostol tiszteletére van szentelve, még van három oltár és 10 változatú orgonája.”*

Lucaszék és a boszorkányok

A lucaszékri is mondok egy pár szót. Hát ez még Mocsoládon történt még.

A zén öregapám meséte el, hoty tizénhárom | fábu csinyáták eszt. December tizánh., rmadikán keszték a lucaszéközést, tizénhárom napik köllött csinyáni, tizenhárom fábu, és karácsonykor a zéjféli misére oda|vinni a templomba. És hát a baráttya öregapámnak, az elvitte ja | lucaszéköt éjjféli misekor, és odaűt a szentétyház „jtajába. Amikor kész vót a mise, gyűttek ki ja népek. Öregapám is odamént még mégégy baráttya, azokná szentőd víz vót még mák egy acskóba. Akkor aszonta nekik a Pista, ez | aki a lucaszéköt csinyáta, hoty: - Pista, csak szórd, mer annyira gyűnnek hoty fölöklének, összetörnek (a boszorkányok), csak szórgyátok a szentőd vizet még a mákot is! Aszonygya, én nem látok sémmit, öregapám aszonygya, én nem látok sémmit.

- De csak szórd, mert akkora szárvik van, hogy ódókost (:oldalvást) gyűnnek ki ja szentétyház ajtaján! Akkora..., csak szórd még!

Na akkor úk csak szórták, szórták egész ki ja szentétyház kapujáig. Ők sémmit nem láttak, csak a Bodom Pista. Az látta őket... (a boszorkányokat). Asztán annyira mégijett a zis akkor, hogy m„jném még-betegödött. Šgyba kerűt utánna | a félelemtű, hogy mije sz„rvik vót.

Elmondta: Gaál Józsefné, 83 éves.

Alsómocsolád 1963. dec. 26.

Kasté, Kastél, Kastély (49):

Sztankovánszky Pál helyi földbirtokos építtette 1920 körül. Az épület 1945 után üdülő volt, majd gabonaraktárnak használták. 1950 táján tanáczház, majd általános-, később szakmunkásképző iskola. Tehát majdnem minden volt itt, ami a kommunista időszakban egy kastélyban lehetett...

Egy betyárvezér balladája, avagy, hogyan lötték le Rigac Jancsit ?

Pesti János helyi születésű nyelvész tanár úré az érdem, hogy még 1961-ben lejegyezte a környék e híres betyárjának a balladáját Az adatközlője el is énekelte: így le van kottázva. Ebből idézünk az alábbiakban két strófát:

„Jaj, de sürű az ómási rezula
Rigac Jancsi abban vagyon elbujva
Keresi űt hét vármegye zsandárgya
De sokáig nem akattak nyomára...
A betyárvezért végűl az ómási csárdába csalták törbe.

.....

Rigac Jancsi az ómási csárdába,
Vörösbort öntött a zűjeg pohárba,
Rigac Jancsi eccör ivod belűle,
A Hab zsandár körösztü lűtte mejbe.”

Kutak, források:

Több gémeskút is volt a vizenyős területeken, ezek nagyrészt már nem léteznek.

Józsefkút, Józsa kút, József-kuti-árok (61), Nyillas-árok (72): Egykor vízimalmokat hajtott itt és a mágocsi határban.

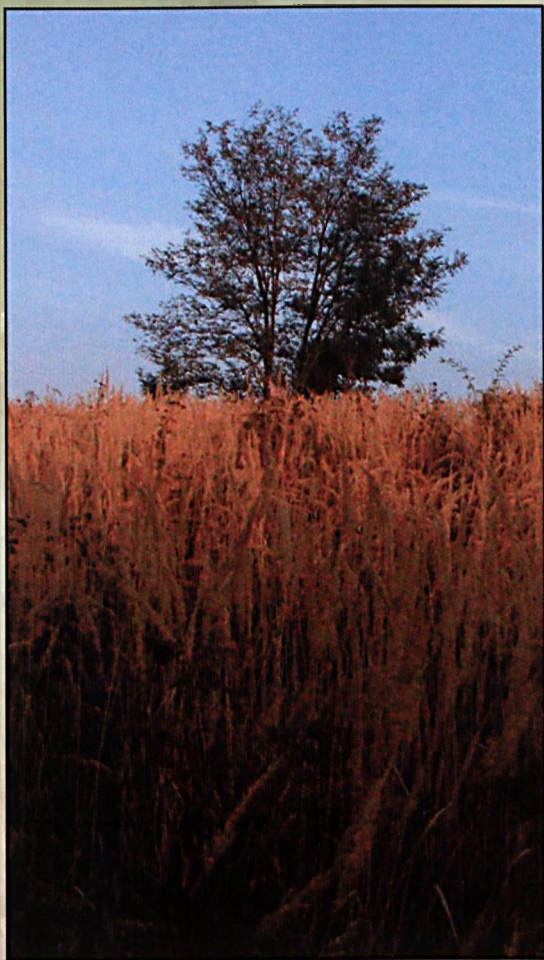
Török-kút (68): Talán a törökök emlékét idézi, bár néphagyomány nem maradt fenn róla.

Szent-kút (79): A Felső-halastó gátja mellett találjuk, az innen előkerült harangról a bevezetőben már megemlékeztünk.

Balátai-kút (120): Az elpusztult Baláta falu vízellátását biztosíthatta.

Fingos-kút (94): Rossz ízű vizéről kapta a nevét.

Róka-gödri-fórás, Róka-gödri-árok (226): Az elpusztult Ravaszlik település vízellátását adhatta.

Róka-gödör

„Ez a Kastélon túl vót, jobbra. Ot huzódot fölfelé a högynek, fórás is, kut is vód benne. NagyL jó, kut, nagyL jó víz... valamikor vótak rokák is ott. És oda jártak kifüstöni. Naty fák és bokrok vótak a gödör ódalába.”

Kis emlékmű a Róka-gödörben

“A Róka - gödörbe a Sztánkovánszkiné mivel szentös (:vallásos) asszony vót- egy ijen kis kübárlankfélét építettött a zédösannyának a zemlékire. És abba vót ëty kis Szent Terészke szobrot. Eszt kilencáznegyvenödbe behoszták a Templomba, hogy megvéggyék, hoty szóval el nê veszelöggjön, kárba nê vesszön. (Sajnos) a vasrácsot kipusztították (:megrongálták) előtte, a követ is összerombúták, (ezt) a kis barlankszerüségöt.

Èn óvastam, amikor még épségbe vót a barlang fölirattya jis, (és) májig el tudom mondani. Az vót ráirva a Sztánkovánszkiné iratta rá ugyë:

A zanyaji szívek nēm haltak mēg

Csak mikor elfárad a szíviük, pihenni térnek.

Áldot/szíviü édesanyám emlékire.

Ez vót a fölirata. Ebbü máma nincs mēk sēm̄mi.”

Elmondta: Folkási Istvánné, 42 éves.

Alsómocsolád, 1963. dec. 26.

Kis Pista kut (230): 1925 körül belefulladt egy Kis Pista nevű idős ember.

Itató-vőgyi-forrás, Itató-vőgyi-kut (271).

Méhes-kut, Méhes-gödri-kut (190): Jó ivóvize van, a mellette lévő kiváló méhlegelőről kapta a nevét.

Virág-sűrői-fórás (219): Régen ez adta a vizet a kastély vízrendszerébe.

Horgosok:

Viszonylag kevés, mindössze három ilyen löszmélyútról tudunk, ennek nyilvánvaló oka, hogy a kicsi lejtés miatt a talajerózió nem olyan jól fejtette ki a tevékenységét. Érdekes, hogy itt már a rövidült „horó” alakot használja a lakosság.

Szárazkuti horó (202): A mellette lakott hasonló nevű családról vette a nevét.

Nagyági-horó (249): Horgos az Ág község felé vezető úton.

Szeli horó (233): A Szeli család nevééről.

Egyéb érdekes nevek:

Kula (197): Törökül 'tornyot' jelent. A terület manapság halastó. Régebben is nádas, sással benőtt hely volt és vadludak, vadkacsák tanyája. Talán egykor valamilyen török palánkerődítmény lehetett a közelében.

Badacsony (169): Itt teremtek a legjobb borok Mocsoládon, déli fekvésű domboldal. Névátvitellel keletkezhettek.

Pörösi-vőgy, Főső-Pörös (64, 65): Sokat pereskedtek érte a mágocsiakkal, ezt a régi cikcakkos határ is bizonyítja, azaz gyakran tolták ide-oda a határt.

A projekt a Turisztikai célőirányzatból került támogatásra

Szöveg: Patton Gábor
Grafika: Szabó Dávid
Szerkesztette: Császár Levente
Kiadta: Keleti-Mecsek Egyesület
Dr. Finta István elnök

Magyarország célba ér

“KÉSZÜLT A NEMZETI FEJLESZTÉSI TERV
AVOP LEADER PROGRAM KERETÉBEN”

Dél-dunántúli régió TOURINFORM hálózata

Tourinform Bóly

7754 Bóly, Erzsébet t. 1.
Tel.: 36 69 368 100
Fax: 36 69 368 100
boly@tourinform.hu

Tourinform Dombóvár

7200 Dombóvár, Hunyadi t. 22/b.
Tel.: 36 74 466 053
Fax: 36 74 466 053
dombovar@tourinform.hu

Tourinform Dunaföldvár

7020 Dunaföldvár, Rákóczi u. 2.
Tel.: 36 75 341 176
Fax: 36 75 341 176
dunafoldvar@tourinform.hu

Tourinform Harkány

7815 Harkány, Kossuth u. 2/a.
Tel.: 36 72 479 624
Fax: 36 72 479 989
harkany@tourinform.hu

Tourinform Kaposvár

7400 Kaposvár, Fő u. 8.
Tel.: 36 82 512 921
Fax: 36 82 320 404
kaposvar@tourinform.hu

Tourinform Keleti-Mecsek

7333 Kárász, Petőfi u. 36.
Tel.: 36 72 420 074
Fax: 36 72 420 074
karasz@tourinform.hu

Tourinform Magyarhertelend

7394 Magyarhertelend, Kossuth u. 46.
Tel.: 36 72 521 001
Fax: 36 72 390 758
magyarhertelend@tourinform.hu

Tourinform Mohács

7700 Mohács, Széchenyi t. 1.
Tel.: 36 69 505 515
Fax: 36 69 505 504
mohacs@tourinform.hu

Tourinform Nagyatád

7500 Nagyatád, Széchenyi t. 1/a.
Tel.: 36 82 504 515
Fax: 36 82 351 506
nagyatad@tourinform.hu

Tourinform Orfű

7677 Orfű, Széchenyi t. 1.
Tel.: 36 72 598 116
Fax: 36 72 598 116
orfu@tourinform.hu

Tourinform Baranya Megye

7621 Pécs, Széchenyi t. 9.
Tel.: 36 72 213 315
Fax: 36 72 212 632
baranya-m@tourinform.hu

Tourinform Pécsvárad

7720 Pécsvárad, Kossuth u. 31.
Tel.: 36 72 466 487
Fax: 36 72 466 487
pecsvaard@tourinform.hu

Tourinform Siklós

7800 Siklós, Felszabadulás u. 3.
Tel.: 36 72 579 090
Fax: 36 72 579 091
siklos@tourinform.hu

Tourinform Szekszárd

7100 Szekszárd, Béla t. 7.
Tel.: 36 74 315 198
Fax: 36 74 510 131
szekszard@tourinform.hu

Tourinform Tamási

7090 Tamási, Szabadság u. 29.
Tel.: 36 74 470 902
Fax: 36 74 470 902
tamasi@tourinform.hu

Tourinform Tolna Megye

7100 Szekszárd, Széchenyi u. 22.
Tel.: 36 74 418 907
Fax: 36 74 412 082
tolna-m@tourinform.hu

